

บทที่ 2

ภูมิศาสตร์ แหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และสมัยแรกเริ่ม ประวัติศาสตร์ในภาคอีสาน

ภูมิศาสตร์ภาคอีสาน

อีสาน* (ชื่อสามัญ) หรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ชื่อทางการ) ของประเทศไทย มีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 170,266 ตารางกิโลเมตร มีลักษณะทางกายภาพเป็นสี่เหลี่ยมมุมมน ซึ่งทั้งหมดมีชื่อเรียกว่า “ที่ราบสูงโคราช” (Korat Plateau) ขอบด้านทิศตะวันตก และตะวันตกเฉียงเหนือถูกยกตัวให้สูงขึ้นด้วยแนวเทือกเขาเพชรบูรณ์ และเทือกเขาฉะเชิงเทยา-เขมร กั้นอีสานออกจากภาคเหนือตอนล่างและภาคกลาง ต่อเนื่องมาด้านใต้มีเทือกเขาชันกำแพง เทือกเขาพนมดงรัก (ดงเร็ก) กั้นอีสานออกจากพื้นที่ลาดชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกของอ่าวไทย และที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมรของราชอาณาจักรกัมพูชา ด้านตะวันออกและด้านเหนือถูกโอบรอบด้วยแม่น้ำโขง แม่น้ำภาคอีสานของไทยออกจากธารณะรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (ส.ป.ป.ลาว) พื้นที่ภายในถูกแบ่งเป็นสองส่วนด้วยแนวเทือกเขาภูพาน ที่ทอดตัวตามแนวตะวันออกเฉียงใต้-ตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นอีสานตอนบน หรือแอ่งสกลนคร กับอีสานตอนล่าง หรือแอ่งโคราช

แอ่งสกลนคร (Sakon Nakorn Basin) มีลำน้ำที่สำคัญ คือแม่น้ำสงคราม รวมถึงลำน้ำสาขา เช่นลำน้ำพุง ลำน้ำอูน ลำน้ำยม และลำน้ำทางด้านเหนืออีกหลายสายเช่นลำห้วยหลวง ลำน้ำสวย แม่น้ำสงครามมีความยาวประมาณ 420 กิโลเมตร ไหลจากต้นน้ำในเทือกเขาภูพานขึ้นไปทางทิศเหนือ แล้ววกลงมาทางใต้ในตอนกลางและปลายน้ำ และไหลออกสู่แม่น้ำโขงที่บ้านไชยบุรี อำเภอน้ำอูน จังหวัดนครพนม

แอ่งโคราช (Korat Basin) มีแม่น้ำมูล แม่น้ำชี และลำน้ำสาขาต่าง ๆ ของแม่น้ำทั้งสอง คือ แม่น้ำมูล** มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาทางตอนใต้ในเขตจังหวัดนครราชสีมา เรียกกลุ่มบน มีลำพระเพลิงไหลมาจากเทือกเขาใหญ่ อีกสายหนึ่งคือลำตะคองไหลมาจากทางตะวันตกผ่านอำเภopakช่อง และตัวเมืองนครราชสีมา ไปรวมกันบริเวณท่าช้าง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ แม่น้ำมูล

* ในงานวิจัยนี้ใช้คำว่าอีสานหรือภาคอีสาน เหตุเพราะว่านักวิชาการและคนไทยรู้จักความหมายอย่างกว้างขวางและใช้สื่อสารเป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไป (รัช ปุณ โณทก, สัมภาษณ์, 4 พฤศจิกายน 2554)

** ชื่อของแม่น้ำ “มูล” สะกดด้วยตัว “ล” ซึ่งแต่เดิมนั้นน่าจะเป็นการสะกดด้วยตัว “น” อันเป็นภาษาถิ่นตระกูลไทย-ลาว หมายถึง มรดก ทรัพย์สมบัติ สิ่งที่มีค่าหวงแหน (แม่น้ำมูล, 2554). อนึ่ง แม่น้ำมูล ที่สะกดด้วยตัว “ล” ในภาษาเขมรนั้นแปลว่ากลม มน ในที่นี้อาจหมายถึงแม่น้ำที่ไหลคดโค้ง (รัช ปุณ โณทก, สัมภาษณ์, 4 พฤศจิกายน 2554)

ไหลผ่าน อำเภอพิมาย สู่พื้นที่จังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ บรรจบกับแม่น้ำชีที่จังหวัดอุบลราชธานี แล้วไหลลงแม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม ด้วยความยาวทั้งหมดประมาณ 726 กิโลเมตร ลำน้ำสาขาที่สำคัญ ได้แก่ ลำตะคอง ลำพระเพลิง ลำเชียงไกร ลำปลายมาศ ลำนางรอง ลำโคมใหญ่ ลำโคมน้อย ลำน้ำเสียว ลำเซบาย และลำมูลน้อย เป็นต้น (แม่น้ำมูล, 2554)

แม่น้ำชี ถือได้ว่าเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำมูล มีต้นกำเนิดจากทิวเขาพังเหย ในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ เทือกเขานี้ทำหน้าที่เป็นสันปันน้ำแยกพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีออกจากลุ่มน้ำป่าสัก หรือแบ่งอีสานออกจากภาคเหนือตอนล่างและภาคกลางตอนบนดังที่กล่าวแล้ว มีความยาวทั้งสิ้นประมาณ 765 กิโลเมตร ไหลผ่านพื้นที่จังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร โดยไหลไปบรรจบกับแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี และไหลลงสู่แม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม แม่น้ำชีมีความลาดชันน้อย จึงทำให้สายน้ำไหลเอ่อแผ่กระจายคดโค้งไปในทางกว้าง รวมทั้งการไหลตัดตัวเองของลำน้ำที่ทำให้เกิดคูก้นน้ำเป็นแอ่ง เป็นหนองน้ำมากมาย ลำน้ำสาขาของแม่น้ำสายนี้ ได้แก่ ลำพังซูล ลำพลับพลา ลำเตา ลำเซบก ลำพระย้ง ที่สำคัญคือลำน้ำพอง และลำน้ำปาว (แม่น้ำชี, 2554)

นอกเหนือไปจากแม่น้ำสายหลัก และลำน้ำสายรองต่าง ๆ ของทั้งสองแอ่งแล้ว ในพื้นที่อีสานยังมีแหล่งน้ำที่สำคัญและมีความสัมพันธ์กับทำเลการตั้งถิ่นฐานชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะพื้นที่แถบอีสานตอนบนในแอ่งสกลนครนั้นมีหนองน้ำธรรมชาติที่สำคัญ ๆ ได้แก่ หนองหานหลวงสกลนคร หนองหานน้อยกุมภวาปี หนองญาตินครพนม ส่วนพื้นที่อีสานใต้ในแอ่งโคราชพบได้ถึงระบบชลประทาน ที่มีการจัดการน้ำด้วยระบบกั้นน้ำคันดิน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546, หน้า 6) โดยไม่พบหนองน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่อย่างเช่นในแอ่งสกลนคร

พื้นที่อันกว้างใหญ่และหลากหลายของภาคอีสานนั้น พบร่องรอยของหลักฐานทางวัฒนธรรมสำหรับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ค่อนข้างหนาแน่น ทั้งในรูปของศิลปะถ้ำสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โบราณวัตถุ โบราณสถานทางวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นถึงระบบของสังคมแบบชุมชนหมู่บ้านเกษตรกรรม ที่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำท่วมถึงจนถึงพัฒนาการสู่ความเป็นระบบทางสังคมที่ซับซ้อนขึ้นไปในระดับชุมชนเมือง

วัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสาน

1. ศิลปะถ้ำอีสานสมัยก่อนประวัติศาสตร์

ความพิเศษและหลากหลายของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในภาคอีสานนั้น มีความสัมพันธ์อย่างยิ่งต่อดคติ ความเชื่อดั้งเดิมของชนในภูมิภาคนี้ อย่างการนับถือศาสนาผี หรือ

อำนาจเหนือธรรมชาติ (Dau Tuan Nam, 2551, หน้า 151-153) ก่อนที่ชุมชนบนพื้นที่แห่งนี้จะรับวัฒนธรรมที่เป็นศาสนาสากล (พุทธ-พราหมณ์) เข้ามา การเคารพบูชาธรรมชาติ เช่น โขดหินรูปร่างแปลกตา หน้าผา ลานหิน ถ้ำ ๆ สถานที่เหล่านั้นได้พบงานศิลปะถ้ำสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะที่พบทั่วไปตามหน้าผา และถ้ำต่าง ๆ ส่วนการสลัก การขุด การเจาะร่อง ให้เกิดเป็นรูปรอย ได้พบอยู่บ้างที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ ซึ่งจะกล่าวพอสังเขปได้ดังต่อไปนี้

ตามแนวเทือกเขาภูพานเป็นแหล่งที่พบงานศิลปะถ้ำกระจายอยู่ทั่วไปตลอดทั้งแนว เริ่มตั้งแต่ตะวันออกเฉียงใต้ในเขตผาแต้ม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ที่สำคัญ ๆ ประกอบด้วย ภาพเขียนสีที่แหล่งผาแต้ม ผาหมอนน้อย เทือกเขาภูพานตอนกลางแถบจังหวัดสกลนคร และจังหวัดกาฬสินธุ์ พบศิลปะถ้ำ* เช่น ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ และผาผักหวาน ทั้งภาพเขียนสีและภาพที่เกิดจากกรรมวิธีการขุด-เจาะให้เกิดรูปรอย ต่อเนื่องไปในแนวเทือกเขาภูพานตอนบน (ภูพานน้อย) บริเวณภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี มีภาพศิลปะถ้ำกระจายอยู่ตามผนังถ้ำและเพิงผาต่าง ๆ ทั่วทั้งบริเวณอุทยานฯ ส่วนทางอีสานตอนใต้ในหมู่แนวเทือกเขาดงพญาเย็นพบศิลปะถ้ำ ภาพเขียนสีที่ถ้ำเขาจันทร์งาม อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา

แหล่งศิลปะถ้ำที่สำคัญในอีสาน

ภาพที่ 2-1 ผาแต้ม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

* ศิลปะถ้ำกลุ่มภูพานสกลนคร พบหลักฐานอยู่ในสองเขตการปกครองในปัจจุบันคือ จังหวัดสกลนคร 4 แห่ง ได้แก่ ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ อำเภอเมืองสกลนคร ถ้ำม่วงภูก่อ ถ้ำพระด่านแสง อำเภอเต่างอย ผาผักหวาน อำเภอส่องดาว และจังหวัดกาฬสินธุ์ 2 แห่งคือ ถ้ำลายมือ ภูผาผึ้ง ถ้ำข่มมั่ง ภูหวนา อำเภอกุฉินารายณ์ ซึ่งทั้งหมดเชื่อมโยงต่อเนื่องกันตามแนวเทือกเขาภูพาน.

ผาแต้ม

บริเวณที่พบภาพเขียนสี เป็นหน้าผาด้านข้างที่ชันนานไปตามแนวยาวของชายฝั่งแม่น้ำโขง (ภาพที่ 2-1) เขียนด้วยสีแดง ภาพคน เป็นภาพแบบเงาทึบ คล้ายกลุ่มบุคคลสวมชุดหรือมีการแต่งกายด้วยชุดคลุมยาว ส่วนของศีรษะผายออกด้านบน ซึ่งนักวิชาการบางท่านได้แสดงความคิดเห็นที่ต่างออกไปว่าเป็นภาพของเครื่องมือจับสัตว์น้ำขนาดใหญ่ที่มีใช้กันตามลำน้ำโขง ซึ่งก็คือตุ้มดักปลา แต่ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะเป็นรูปบุคคลมากกว่า เพราะเปรียบเทียบกับรูปทรงของตุ้มดักปลาแล้วไม่น่าจะมีคอที่แคบ และปากที่ผายขนาดนี้ รวมทั้งการมีขาทั้งสองข้างก็น่าจะบอกได้ว่าเป็นรูปของคน เพราะตุ้มดักปลาไม่มีขาสำหรับตั้งเวลาใช้งานจริง เกี่ยวกับภาพคนนี้ยังมีรูปฝ่ามือที่สร้างสรรค์ภาพด้วยการวางมือลงบนผนังถ้ำแล้วพ่นสีทับ ในส่วนที่ไม่โดนสีก็จะปรากฏเป็นรูปรอยมือตามผนังภาพของสัตว์ปรากฏเป็นภาพช้าง ภาพปลาขนาดใหญ่ ซึ่งน่าจะเป็นปลาบึก ภาพเต่า และภาพลายเส้นเรขาคณิตหักโค้งเป็นแนว

ภาพที่ 2-2 ผาหมอนน้อย อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี (กลุ่มผาแต้ม จังหวัดอุบลราชธานี, ม.ป.ป.)

ผาหมอนน้อย

ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากผาแต้มนัก พบภาพเขียนสีในลักษณะและกรรมวิธีเดียวกัน (ภาพที่ 2-2) รายละเอียดของภาพที่ปรากฏนั้น เป็นภาพของบุคคล กำลังง้างธนูเล็งไปที่สัตว์สี่เท้ามีกีบขนาดใหญ่ เมื่อเทียบสัดส่วนกับคนในภาพ ลักษณะน่าจะเป็นภาพของวัว ถัดมาตรงกลางของภาพปรากฏสัตว์สี่เท้าสองตัว ซึ่งน่าจะเป็นภาพวัว หรือควาญ (?) เพราะตัวแรกมีเขาลักษณะที่เป็นกิ่ง ยืนเรียงอยู่ท่ามกลางภาพลายริ้วเส้นเรียงเป็นกอ ๆ คล้าย ๆ จะเป็นภาพต้นข้าว ด้านบนและล่างของส่วนกลางนี้เป็นภาพฝ่ามือที่เกิดจากการประทับให้เกิดรูปรอยบนผนัง รายละเอียดของภาพฝ่ามือถูกขูดให้เป็นริ้วตามแนวยาวของนิ้วในรูปตัว “L” กลับซ้ายขวาไปตามรูปของฝ่ามือจากอุ้งมือเรียงไล่จาก

นิ้วหัวแม่มือ นิ้วชี้ นิ้วกลาง นิ้วนาง ไปจนถึงนิ้วก้อย ขอบขวาสุดของภาพเป็นรูปกลุ่มวัว (?) สามตัว ถูกค้ำล้อมด้วยภาพลายเส้นสานคล้ายตาข่ายทั้งบนและล่าง

ภาพที่ 2-3 ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ สลักลายเส้นภาพคน วัวหรือควาย (?) บ้านผานาง อำเภอเมือง
สกลนคร จังหวัดสกลนคร (กรมศิลปากร, 2531, หน้า 51)

ภาพที่ 2-4 ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ สลักลายเส้นภาพเครื่องมือเครื่องใช้ทางการเกษตร (?)
บ้านผานาง อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร (กรมศิลปากร, 2531, หน้า 56)

ถ้าผาลาย ภูผายนต์

ความโดดเด่นของศิลปะดำที่ถ้าผาลายภูผายนต์แห่งนี้ คือกรรมวิธีสร้างสรรค์ภาพด้วยการ ขูด-เซาะร่องบนหินให้เกิดเป็นภาพต่าง ๆ ความยาวของกลุ่มภาพทั้งสิ้นมีประมาณ 14 เมตร (ภาพที่ 2-3, 2-4) ซึ่งประกอบไปด้วย ภาพคน แบ่งได้เป็นสองแบบ คือการแสดงสัดส่วน โครงสร้าง สรีระ ใกล้เคียงกับคนจริง และแบบที่แสดงสัดส่วนผิดเพี้ยนไปจากรูปคนจริงตามที่ควรจะเป็น เช่นการทำรูปศีรษะเป็นสี่เหลี่ยม บางภาพก็ไม่ได้แสดงแขนขา อวัยวะที่ครบ และยังแสดงอาการกิริยาต่าง ๆ กัน รวมถึงภาพมือคน ที่ดูแล้วมีเจตนาแยกขยายขนาดให้ใหญ่ขึ้นและแสดงไว้ค่อนข้างชัดเจน โดยไม่ได้ประกอบอยู่กับภาพของตัวคน ภาพสัตว์ ประกอบด้วย ภาพปลา โดยเฉพาะภาพของปลา ที่น่าจะเป็นปลาปาก ซึ่งเป็นปลาประจำถิ่นในแถบนี้ ภาพนก เป็นนกที่มีหางอน อาจบอกได้ว่าเป็นประเภทนกหัวขวานหรือนกยูง ภาพวัวหรือควาย เนื่องจากภาพที่แสดงออกว่าเป็นสัตว์สี่เท้าประเภท วัว ควายนั้น แสดงออกด้วยเส้นโครงรูปนอกจึงไม่สามารถแยกได้ชัดเจนว่าเป็นภาพของวัวหรือควาย แต่มีภาพที่ชัดเจนอยู่หนึ่งภาพบ่งว่าเป็นภาพควายกำลังเดิน โดยมีภาพเด็กเลี้ยงควาย (?) ยืนอยู่ข้างหน้าด้วย ภาพหมา มีอยู่สองภาพ แสดงให้เห็นได้ว่าหมานั้นเป็นหมาบ้าน (สัตว์เลี้ยง) เพราะอยู่ในโครงสร้างลายเส้นที่คล้ายว่าเป็นภาพของหลังคาบ้าน (กรมศิลปากร, 2531, หน้า 30-32)

นอกไปจากนี้ภาพสัตว์ที่พบที่ถ้าผาลายภูผายนต์แห่งนี้ยังมีสัตว์ขนาดเล็ก ต่าง ๆ ด้วย กรรมวิธีในการสร้างภาพจากการขูดเซาะผนังหินให้เป็นร่อง ที่ประกอบกันเป็นเส้นตรงสั้น-ยาว ในแนวต่าง ๆ กัน เมื่อพิจารณาร่วมกับส่วนประกอบอื่น ๆ ของภาพนั้น ๆ แล้ว อาจเป็นการแสดงถึงภาพของคันไถไถหญ้า? กิ่งคาบไม้ (?) โดยมีสัตว์ประเภทกระรอกหรือกระแตเป็นองค์ประกอบอยู่ด้วย เช่นเดียวกับภาพของกบเขียด หรือวัวควายที่ประกอบอยู่กับภาพเส้นที่อาจเป็นรั้วหญ้า หรือกอข้าว ภาพสิ่งของต่าง ๆ ในแหล่งศิลปะดำแห่งนี้ยังพบภาพที่มีเค้าบ่งว่าคล้ายกับภาพของเครื่องมือเครื่องใช้บางอย่าง ที่อาจเกี่ยวข้องกับการเพาะปลูกทางการเกษตร เช่นภาพที่คล้ายจอบ หรือเครื่องมือสำหรับขุดดิน พัดใบกว้าง หรือวี สำหรับพัดไล่แมลงข้าวสับ ไถ ซึ่งแสดงเฉพาะส่วนที่เป็นผลไถ ติดกับส่วนปลายที่จะพลิกหน้าดิน และภาพเครื่องมือเหล่านี้ก็อยู่กันเป็นกลุ่ม (กรมศิลปากร, 2531, หน้า 58)

ภูพระบาท

อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท เป็นแหล่งที่พบภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากที่สุด* ซึ่งค้นพบทั้งหมด 65 แห่ง (สุรพล คำริห์กุล, 2549, หน้า 65-71) ที่สำคัญ ๆ คือถ้ำวัว และถ้ำคน ในกลุ่มภาพเขียนสีที่ภูพระบาท วัดพระพุทธรบาทบัวบก บ้านตัว ตำบลเมืองพาน จากวัดพ้อตา และวัดลูกเขย

ภาพที่ 2- 5 ภาพเขียนสีถ้ำวัว อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

ภาพเขียนสีที่ถ้ำวัว (ภาพที่ 2- 5) จากลักษณะของแหล่งที่พบเป็นก้อนหินทรายขนาดกว้าง 14 เมตร ยาว 15 เมตร บริเวณที่พบคือ ด้านตะวันออกเฉียงใต้ เป็นภาพลายเส้นเขียนด้วยสีแดง แบ่งภาพออกได้สองแถว แถวบนด้านซ้ายสุดของผนังมีภาพสัตว์สองตัว หันหน้าไปทางทิศใต้ โดยที่ตัวแรกมีรูปร่างคล้ายสัตว์สี่เท้าประเภทกระเจิง ตัวที่สองไม่สามารถระบุได้ชัดเจน แต่แบ่งว่าเป็นสัตว์สี่เท้าหางยาว มีหูสองหู ไม่มีเขา ถัดไปอีกเป็นภาพของลูกวัวเดินตามแม่ในทิศทางตรงกันข้ามกับสองตัวแรก และต่อไปอีกเป็นภาพของวัวชนิดที่มีหนอกสามตัวเรียงต่อเนื่องกัน แถวที่สองด้านล่างเป็นภาพลายเส้นคล้ายรูปกิ่งไม้ปนอยู่กับลูกและแม่วัว นอกนั้นยังไม่สามารถระบุได้ว่าเป็นภาพอะไร ซึ่งหากนับรวมก็จะมีภาพวัวทั้งหมดหกตัวด้วยกัน (กรมศิลปากร, 2533, หน้า 24)

* โดยแหล่งที่พบภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ กระจายอยู่ตามแหล่งต่าง ๆ บนพื้นที่กว่า 5,000 ไร่ ในเขตอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ซึ่งทางกรมศิลปากรได้ทำการสำรวจและศึกษาโดยจัดแบ่งเป็นกลุ่ม ๆ ได้ห้ากลุ่มดังนี้ 1) กลุ่มภาพเขียนสีที่บ้านคักบึง ตำบลกลางใหญ่ 2) กลุ่มภาพเขียนสีที่ภูพระบาท วัดพระพุทธรบาทบัวบก บ้านตัว ตำบลเมืองพาน 3) กลุ่มภาพเขียนสีที่บ้านเมืองพาน ตำบลเมืองพาน 4) กลุ่มภาพเขียนสีที่บ้านไผ่ล้อม ตำบลเมืองพาน 5) กลุ่มภาพเขียนสีที่บ้านกลางใหญ่ ตำบลกลางใหญ่ 6) กลุ่มภาพเขียนสีที่บ้านนาหลวง ตำบลกลางใหญ่

ภาพที่ 2-6 ภาพเขียนสีถ้ำคน อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

ถ้ำคน (ภาพที่ 2- 6) ลักษณะของแหล่งที่พบภาพเขียนสีที่ถ้ำคนนี้ เป็นก้อนหินทรายขนาดใหญ่กว้างประมาณ 1.5 เมตร ยาวประมาณ 4 เมตร ซึ่งแหล่งที่พบภาพเขียนสีนี้อยู่อีกด้านหนึ่งกับถ้ำวับนกลุ่มเพิงหินเดียวกัน ปรากฏภาพเขียนด้วยสีแดงอยู่ตรงผนังหินด้านทิศตะวันตก บริเวณผนังหินมีภาพกลุ่มบุคคล 7 คน ยืนหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ส่วนบริเวณเพดานหินด้านทิศตะวันตกมีภาพอยู่สองกลุ่ม กลุ่มแรกเป็นภาพลายเส้นคู่ขนานต่อกันเป็นแถว ภาพทั้งหมดนี้เขียนด้วยสีขาว โดยมีภาพหนึ่งที่เขียนด้วยสีแดงเป็นแบบเงาที่ทับอีกชั้นหนึ่ง ภาพกลุ่มที่สอง อยู่ถัดมาเป็นภาพลายเส้นโค้ง เส้นหยัก เขียนด้วยสีแดงกับเส้นสีขาว ต่อเนื่องเป็นแนวเช่นเดียวกับภาพกลุ่มแรก นอกจากนี้ยังมีภาพวงกลมเป็นเส้นต่อออกไปตามทางเขียนด้วยสีขาว ซึ่งยังไม่สามารถตีความตั้งข้อสันนิษฐานถึงความหมายได้

ภาพที่ 2-7 ภาพเขียนสีเขาจันทรงาม อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา

เขาจันทร์งาม

แหล่งที่พบศิลปะถ้ำที่เขาจันทร์งามแห่งนี้ เป็นเชิงเขาเตี้ย ๆ ประกอบด้วยกลุ่มลานและโขดหินที่มีลักษณะเป็นห้องคูหา พบภาพเขียนสีอยู่บนผนังได้เพิงหิน (ภาพที่ 2- 7) เขียนด้วยสีแดง เป็นแนวของกลุ่มบุคคลต่อเนื่องจากซ้ายไปขวาสองส่วน โดยที่ส่วนบนมีอยู่สามภาพ ภาพที่ขนาบตรงกลางของส่วนบนนี้ไม่สมบูรณ์นัก จึงระบุไม่ได้ว่าเป็นภาพอะไร ส่วนภาพตรงกลางที่โคนขนาบอยู่นั้นชัดเจนว่าเป็นภาพบุคคลยืนในท่ากางแขนกางขา ส่วนล่างเป็นแถวของบุคคลเรียงต่อเนื่องในกริยาทำทางต่าง ๆ กัน ภาพแรกด้านซ้ายสุดเป็นภาพคนแสดงท่ากำลังยิงธนูซึ่งปล่อยลูกธนูลอยออกไปแล้ว มีภาพสุนัขอยู่ใกล้กับคนทำท่ายิงธนูนั้น ซึ่งน่าจะเป็นภาพของกิจกรรมการล่าสัตว์ ส่วนด้านล่างลงมาเป็นภาพของเด็กสองคนนั่งชันเข่าหันหน้าเข้าหากันยกแขนทั้งสองข้าง คล้ายกับทำกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีความพิเศษกว่าท่าทางปกติ ถัดมาตรงกลางเป็นภาพบุคคลอีกสามคนในท่าทางการก้าวเดิน บุคคลตรงกลางมีอุปกรณ์บางอย่างอยู่ในมือ และที่ศีรษะประดับด้วยสิ่งที่คล้ายใบไม้ หรือขนนก ส่วนด้านขวาสุดกลุ่มของภาพเยื้องขยับสูงขึ้นไปในมุมบนเป็นกลุ่มบุคคลสี่คน (ชาร์ด ไฮแอม และรัชนี ทศรัตน์, 2542, หน้า 131) ในกริยาทำทางที่พิเศษออกไป ซึ่งน่าจะไม่ใช่การยืน หรือเดินอย่างปกติ และอาจจะเป็นท่าทางการเดินรำก็เป็นได้ ในจำนวนนี้มีภาพผู้หญิงหนึ่งคน ที่แสดงออกอย่างชัดเจนด้วยรูปลักษณะของหน้าอก และสวมเครื่องประดับศีรษะที่คล้ายขนนก เครื่องแต่งกายของบุคคลทั้งหมดมีลักษณะคล้ายกับการสวมผ้ามีชายเล็ก ๆ ห้อย บ้างก็คล้ายกระโปรงสั้นสองชายหน้า-หลัง ซึ่งมีความคล้ายกับการแต่งกายของชนเผ่าดั้งเดิมของชาวโซ่ จากภาพถ่ายเก่าการแสดงโซ่ทั้งบั้ง ของชาวอำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดสกลนคร ต้อนรับการเสด็จตรวจราชการมณฑลอีสาน และมณฑลอุดร ของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ เมื่อปี พ.ศ. 2449 (ดูภาพจากปกหนังสือแองการยธรรมอีสาน โดย ศรีศักร วัลลิโภคม, 2546) และความพิเศษน่าจะอยู่ที่ภาพของเด็กเป็นหลักฐานที่แสดงออกให้เห็นถึงรูปแบบทางสังคมที่น่าจะมีระบบของครอบครัวแล้วจากภาพของเด็กที่ปรากฏบนศิลปะถ้ำแห่งนี้

ศิลปะถ้ำสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ปรากฏอยู่ตามแหล่งต่าง ๆ เป็นสิ่งที่แสดงถึงพัฒนาการทางความคิดและอุดมคติของสังคมในยุคนั้น ๆ สื่อสะท้อนให้เห็นถึงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและวัฒนธรรม จาร่องรอยหรือรูปแบบต่าง ๆ ที่ปรากฏอาจเป็นสัญลักษณ์ที่มีไว้สำหรับสื่อสารกันในชุมชน ตลอดจนเป็นการเช้นสรวงบูชาถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ เช่นภาพคนในกริยาทำทางต่าง ๆ ทั้งท่าทางปกติธรรมดาทั่ว ๆ ไป ด้วยการเดิน การยืน การนั่ง รวมทั้งท่าทางการยิงธนู การล่าสัตว์ การเดินนำ หรือจูง ต้อน บังคับสัตว์ประเภทวัว-ควาย การจับ หรืออยู่ร่วมกลุ่มกับหมา และภาพที่มีความพิเศษกว่าปกติธรรมดา กล่าวคืออาจเป็นภาพคนที่แสดงท่าทางการยกแขน-ขา รวมทั้งการสวมใส่เครื่องประดับตกแต่งร่างกาย ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นท่าทางการเดินรำ ซึ่ง

ก็ควรจะมีขึ้นสำหรับวาระสำคัญ ๆ อันเป็นกิจกรรมพิเศษที่ไม่ใช่วิถีชีวิตปกติธรรมดา กิจกรรมเช่นนี้ควรจะมีการนัดแนะ รวมกลุ่ม เตรียมการ ที่ต้องอาศัยความพร้อมเพียงของมวลหมู่สมาชิกไม่มากก็น้อย รวมถึงภาพอวัยวะที่แยกออกมาเป็นส่วนเฉพาะ อย่างเช่นภาพฝ่ามือที่สามารถพบเห็นได้มากที่สุดของศิลปะถ้ำในภาคอีสาน น่าจะมีความหมายที่พิเศษออกไป ซึ่งยังไม่สามารถหาคำตอบหรือคำอธิบายที่เหมาะสมได้ในเวลานี้

ภาพสัตว์ต่าง ๆ ทั้งหมด กบ เต่า ปลา ช้าง วัว ควาย ฯลฯ สัตว์เหล่านี้ น่าจะเกี่ยวข้องกับความสุขสมบูรณ์ทางด้านอาหาร ทั้งการอุปโภคและบริโภคโดยตรง รวมทั้งเป็นการเช่นสรวงสักการบูชาให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ ที่ยังผลต่อความอุดมสมบูรณ์อีกทอดหนึ่งสำหรับวิถีชีวิต หรือรูปแบบของสังคมการล่าเก็บสะสมอาหาร ซึ่งสัตว์บางชนิดก็น่าจะนำมาเป็นอาหารได้ และบางอย่างก็ไม่น่าจะนำมาเป็นอาหาร เช่นสัตว์ใหญ่บางชนิด ทั้งภาพข้าง ภาพของปลาบึก ที่อาจจะได้รับการเคารพบูชาในฐานะที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นเจ้าแห่งป่า และเจ้าแห่งสายน้ำ ที่ได้รับการเช่นสรวงบูชาในธรรมชาติ ก่อนการออกล่าสัตว์น้อยใหญ่อื่น ๆ มาเป็นอาหาร โดยภาพรวมของกิจกรรมต่าง ๆ เหล่านี้ มีทั้งกิจกรรมที่เกิดจากวิถีการดำรงชีวิต และอาจเป็นทั้งพิธีกรรมทางคติความเชื่อของสังคม

ภาพศิลปะถ้ำสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสานน่าจะเป็นพัฒนาการทางสังคม ที่แสดงให้เห็นถึงแบบแผนของสังคมดั้งเดิมในการเก็บล่าสะสมอาหาร และค่อยเปลี่ยนผ่านสู่สังคมแบบชุมชนเกษตรกรรม ทั้งการเพาะปลูกข้าวแบบนาดำ (?) การนำสัตว์ ประเภทวัว หรือควายมาใช้แรงงานทางการเกษตร ดังภาพปรากฏที่ผาหมอนน้อย

2. วัฒนธรรมอีสาน ในยุคสังคมหมู่บ้านเกษตรกรรม

หลักฐานที่พบต่อเนื่องจากศิลปะถ้ำ พบว่าชุมชนในภาคอีสานเป็นชุมชนที่มีขนาดค่อนข้างใหญ่ จากถาวรวัตถุของชุมชน จนไม่สามารถที่จะดำรงวิถีชีวิตในการเก็บล่าหาอาหารแบบเดิมได้พอเพียงต่อการเลี้ยงดูสมาชิกในชุมชน ฉะนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องผลิตอาหารด้วยวิธีการเพาะปลูก โดยเฉพาะการปลูกข้าว แต่ก็ยังไม่ได้ละวิธีการเก็บล่าหาอาหารแบบเดิมทิ้งไป จึงมีความจำเป็นต้องเพิ่มพื้นที่สำหรับการเกษตรดังกล่าว และรวมทั้งการตั้งหลักแหล่งอยู่อาศัยถาวร ให้ความสำคัญกับการสร้างสรรค์เครื่องมือเครื่องใช้ในการดำรงชีวิต เช่นเครื่องปั้นดินเผา เครื่องมือโลหะ

ความเป็นสังคมแบบชุมชนหมู่บ้านเกษตรกรรมเกิดจากการเปลี่ยนแปลงรูปแบบสังคม เก็บล่าหาอาหารมาสู่การลงหลักปักฐานในบริเวณที่ราบลุ่มใกล้กับแหล่งน้ำ โดยอาศัยน้ำเป็นปัจจัยทางการเกษตร โดยเฉพาะการปลูกข้าว และสำหรับการอุปโภคบริโภค และมีพัฒนาการทางเทคโนโลยีด้านต่าง ๆ ทั้งเครื่องปั้นดินเผา โลหกรรม การทอผ้า ฯ

การขยายตัวของชุมชนยังมีผลต่อการจัดระเบียบทางสังคม ที่เป็นกติกาของคนหมู่มาก มีระบบเครือญาติ การให้ความคุ้มครองต่อเพศที่อ่อนแอ ทั้งเด็กและผู้หญิง การตั้งถิ่นฐานของสังคม หมู่บ้านเกษตรกรรมได้แพร่กระจายไปทั่วภูมิภาคอีสาน ทั้งวัฒนธรรมบ้านเชียงในแอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช อย่างวัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ วัฒนธรรมทุ่งสำริด ซึ่งมีความร่วมและความแตกต่างกันไปบ้างตามแหล่งต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

2.1 แอ่งสกลนคร (วัฒนธรรมบ้านเชียง)

บริเวณแอ่งสกลนคร ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดอุดรธานี เลย หนองบัวลำภู หนองคาย บึงกาฬ สกลนคร นครพนม มุกดาหาร แหล่งวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่สำคัญตั้งอยู่ในบริเวณหนองหานกุมภวาปี อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี ไปจนถึงหนองหานหลวงสกลนคร จังหวัดสกลนคร ลักษณะของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่พบนั้นเป็นชุมชนแบบที่ไม่มีระบบคูน้ำคันดินล้อมรอบ และมักจะตั้งอยู่บนเนินดินในพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง หรือที่ราบลุ่มที่มีลำน้ำไหลผ่าน เนินดินบางเนินนั้นมีขนาดที่ใหญ่มากซึ่งอาจเป็นการรวมเอาบริเวณที่อยู่อาศัยและแหล่งฝังศพเข้าด้วยกัน แต่ในบางแห่งก็แสดงให้เห็นเพียงเนินดินที่ใช้สำหรับเป็นที่ฝังศพเท่านั้น ส่วนที่อยู่อาศัยคงจะกระจายอยู่บริเวณอื่น ๆ โดยรอบ หลักฐานจากการขุดค้นทางด้านโบราณคดีทำให้ นักวิชาการตั้งเป็นข้อสันนิษฐานได้ว่าชุมชนเหล่านี้ยังไม่รวมกลุ่มกัน หรือมีพัฒนาการไปสู่ระบบสังคมแบบเมือง จะมีบ้างในเรื่องความเหลื่อมล้ำแตกต่าง ทางด้านขนาด ความหนาแน่น การอยู่อาศัยที่ต่อเนื่องของชุมชน ทั้งนี้อาจมาจากปัจจัยทางภูมิศาสตร์สภาพแวดล้อมที่มีความเหมาะสม และเอื้อต่อการเกษตรกรรม ที่ต้องอาศัยทำเลที่ตั้งที่มีความเหมาะสมสัมพันธ์กับแหล่งน้ำ อีกทั้งต้องอาศัยแรงงานและการรวมกลุ่มกันจัดตั้งเป็นองค์กรทางสังคมที่ใหญ่ขึ้น จนมีพัฒนาการไปสู่ความเป็นชุมชนเมืองที่สลับซับซ้อน (ชลิต ชัยกรจิต, 2531, หน้า 30-33) โดยลักษณะของชุมชนแบบหมู่บ้านเกษตรกรรมในแอ่งสกลนครของภาคอีสานนั้นสามารถแบ่งออกเป็นสองกลุ่มด้วยกัน คือ

กลุ่มแรก เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำหลวงและลุ่มแม่น้ำสงคราม ลงมาตลอดจนตอนใต้ถึงเขตหนองหานกุมภวาปี มีชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์อยู่ปลายสุดของบริเวณนี้ แหล่งโบราณคดีที่ได้รับการศึกษาขุดค้นแล้ว เช่นบ้านนาดี อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี พบว่ามีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่ช่วง 1,200 ปีก่อนพุทธกาล จนกระทั่งถึงสมัยประวัติศาสตร์ หลักฐานเชิงประจักษ์ที่นักโบราณคดีใช้ในการศึกษาเปรียบเทียบเพื่อกำหนดอายุ ถึงพัฒนาการทางสังคมและ

วัฒนธรรมคือ รูปแบบและลักษณะของภาชนะดินเผา* รวมทั้งประเพณีการปลงศพ และสิ่งของต่าง ๆ ที่ได้อุทิศไปกับศพเหล่านั้น

ภาชนะดินเผาที่ขุดพบอยู่ในชั้นดินตอนล่างสุดร่วมกับการฝังศพ คือภาชนะลายเชือกทาบ โดยมีการทำลายชุดขีดที่ภาชนะและพบลายเขียนสีอยู่น้อยมาก ที่บ้านเมืองพริก อำเภอกุมภวาปี ชั้นดินล่างสุดพบภาชนะดินเผาเคลือบน้ำโคลนสีแดง (ชลิต ชัยครรชิต, 2531, หน้า 30-33)

กลุ่มที่สอง เป็นวัฒนธรรมแบบบ้านเชียง** อยู่ทางตะวันออกของแอ่งสกลนคร จากเขตบ้านเชียงไปจนถึงอำเภอพรรณานิคม อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร ชุมชนเหล่านี้จะกระจายอยู่ตามลำน้ำสงครามและรวมถึงลำน้ำสาขาโดยเฉพาะอย่างยิ่งลักษณะของการฝังศพที่มีภาชนะดินเผาลายเขียนสีร่วมอยู่ด้วย ความสำคัญอีกประการของชุมชนบริเวณนี้คือการเพาะปลูกข้าว การทำเครื่องปั้นดินเผา การทอผ้าและการหล่อโลหะสำริด ซึ่งเป็นรูปแบบทางเศรษฐกิจของชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานถาวรแล้ว นอกจากนี้ยังพบร่องรอยของการผลิตเกลือด้วย เช่นที่บ้านค้อน้อย ซึ่งอยู่ปลายเขตทางตอนใต้ของแอ่งสกลนคร (ชลิต ชัยครรชิต, 2531, หน้า 30-33)

วัฒนธรรมบ้านเชียง

ภาพที่ 2-8 ประติมากรรมรูปควายดินเผา จากแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์

บ้านเชียง ตำบลบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี

* ผลจากการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณแอ่งสกลนครสามารถแบ่งช่วงพัฒนาการของชุมชนบ้านเชียง จากลักษณะการฝังศพและภาชนะดินเผออกเป็น 3 สมัย คือ

สมัยต้น (Early Period) มีอายุตั้งแต่ราว 5,600-3,000 ปี มาแล้ว ลักษณะของภาชนะดินเผาเป็นสีดำ มีลายชุดขีดและลายเชือกทาบ มีการฝังศพเป็นสมัยแรก

สมัยกลาง (Middle Period) มีอายุตั้งแต่ราว 3,000-2,300 ปีมาแล้วช่วงนี้มีการทำภาชนะดินเผาลายชุดขีด และเขียนสี

สมัยปลาย (Late Period) มีอายุตั้งแต่ราว 2,300-1,800 ปีมาแล้ว ระยะนี้มีการทำภาชนะดินเผาลายเขียนสีแดงบนพื้นผิวสีขาว (White, 1982.)

** รูปแบบของวัฒนธรรมบ้านเชียง มิได้หมายความว่าถึงหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมที่พบเฉพาะในแหล่งบ้านเชียงเท่านั้น หากยังรวมถึงแหล่งหรือบริเวณใกล้เคียงที่พบหลักฐานวัตถุร่วมรูปแบบทางวัฒนธรรมเดียวกัน

วัฒนธรรมบ้านเชียง รายงานการศึกษาและการขุดค้นทางด้านโบราณคดี ได้ให้ภาพเกี่ยวกับวัฒนธรรมบ้านเชียงในมิติต่าง ๆ จากวัตถุหลักฐานที่พบสามารถกำหนดได้ถึงพฤติกรรมเนื่องในวัฒนธรรมทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ เทคโนโลยีการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ โดยเฉพาะเครื่องปั้นดินเผา เทคโนโลยีทางด้านโลหะกรรมต่าง ๆ ทั้งสำริดและเหล็ก (ภาพที่ 2- 8)

ชนกลุ่มแรกที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยบนเนินดินบ้านเชียงเมื่อประมาณ 5,000 ปีมาแล้ว เป็นกลุ่มชนที่มีพัฒนาการถึงความเป็นชุมชนสังคมแบบเกษตรกรรม ซึ่งพิจารณาได้จากเทคโนโลยีการทำภาชนะดินเผา มีการเลี้ยงสัตว์บางชนิด ได้แก่ วัว หมู หมา และไก่ รวมทั้งยังทำการเพาะปลูกข้าว (กรมศิลปากร, 2550, หน้า 37) ซึ่งในการเพาะปลูกข้าวของคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์รุ่นแรก ๆ ที่บ้านเชียงนั้นคงจะเป็นการทำนาหว่านในที่ลุ่มมีน้ำขัง ต่อมาในสมัยหลัง ๆ ราว 3,000 ปีมาแล้ว จึงมีการเพาะปลูกข้าวด้วยระบบนาดำ ในแปลงนาข้าวที่ต้องไถพรวนเตรียมดิน (กรมศิลปากร, 2550, หน้า 37)

นอกเหนือจากการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ คนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเชียงยังคงทำการล่าหาอาหารทั้งจากสัตว์บกและสัตว์น้ำนานาชนิด โดยพบกระดูกกิ้งก่า งา สุนัข เสือ แรด หมูป่า นม ชะมด หงษ์พอน นก กระรอก กระต่าย จระเข้ เต่า ตะพาบ กบ กุ้ง ปลาตุ๊ก ปลาช่อน และหอยหลายชนิด ฯลฯ (กรมศิลปากร, 2550, หน้า 37)

ด้านที่อยู่อาศัยได้พบร่องรอยของหลุมเสาบ้านที่ชี้ให้เห็นได้ว่าชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเชียงนั้น ประกอบด้วย บ้านใต้ดินสูง มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลูกอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้านถาวรบนเนินดินสูงที่ล้อมรอบด้วยที่ราบลุ่ม

ภาพที่ 2-9 ภาชนะดินเผาในหลุมขุดค้นทางด้านโบราณคดี แหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์บ้านเชียง ตำบลบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี

จากหลุมฝังศพหลายหลุมพบว่ามีสิ่งของ เครื่องใช้สอย เครื่องประดับ ของมีค่าฝังอยู่ด้วย ในปริมาณที่แตกต่างกัน แสดงให้เห็นว่าในสังคมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเชียงน่าจะประกอบด้วยสมาชิกที่มีฐานะแตกต่างกันด้วย (กรมศิลปากร, 2550, หน้า 37)

อนึ่ง สำหรับภาชนะดินเผา (ภาพที่ 2- 9) ดร.จอยซ์ ไวท์ ศึกษารูปแบบภาชนะดินเผาที่พบในหลุมฝังศพสมัยต่าง ๆ ของบ้านเชียง และสรุปว่าทั้งสมัยต้น สมัยกลาง และสมัยปลาย และมีภาชนะดินเผาในแบบที่มีความโดดเด่นเฉพาะตัวของแต่ละสมัยแตกต่างกันไป (White, 1982)

2.2 แอ่งโคราช (วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ และวัฒนธรรมทุ่งสำริด)

พื้นที่บริเวณนี้ครอบคลุมตั้งแต่แถบจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี ยโสธร อำนาจเจริญ คือบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี มีพื้นที่กว้างใหญ่กว่าแอ่งสกลนคร และมีชุมชนกระจายอยู่ทั่วไป จากการศึกษาทางด้านโบราณคดีและภาพถ่ายทางอากาศพบว่ามีเมืองโบราณจำนวนมากกว่า 400 เมือง กระจายตามบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล แม่น้ำชีและลำน้ำสาขาที่สำคัญ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2529, หน้า 135)

ลักษณะของชุมชนที่พบดังกล่าวนี้บางแห่งมีการพัฒนาและขยายพื้นที่เพิ่มขึ้นในสมัยหลังทำให้มีความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้น การศึกษาจากนักวิชาการพบกลุ่มชุมชนเมืองสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในแอ่งโคราชตามลุ่มน้ำดังนี้

กลุ่มลุ่มแม่น้ำชีตอนบน กลุ่มนี้กระจายอยู่ตามที่ราบลุ่มที่เรียกว่าที่ราบลุ่มขั้นบันไดขั้นต่ำทางตอนบนของลำน้ำชีโดยเฉพาะ ลำน้ำเชิญ ลำน้ำพรม ลำน้ำพอง ซึ่งเป็นสาขาจากบริเวณเทือกเขาภูพาน ตั้งแต่เขตอำเภอรูมแพ จังหวัดขอนแก่น จนกระทั่งถึงเขตอำเภอเขียงยืน จังหวัดมหาสารคาม ลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมของบริเวณนี้ คือการทำภาชนะดินเผาทั้งลายเขียนสี ลายเชือกทาบ และการเคลือบด้วยน้ำโคลนสีแดง โดยเฉพาะภาชนะดินเผาเคลือบน้ำโคลนสีแดง ซึ่งพบอยู่กับการฝังศพ เช่น บ้านโนนนกทา และบ้านโนนชัย ในเขตจังหวัดขอนแก่น (ชลิต ชัยครรชิต, 2531, หน้า 33-36)

กลุ่มแม่น้ำชีตอนใต้และกลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง หรือกลุ่มทุ่งกุลาร้องไห้ ชุมชนนี้กระจายตามที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ในเขตจังหวัดมหาสารคาม จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดสุรินทร์ จังหวัดยโสธร จังหวัดศรีสะเกษ และจังหวัดอุบลราชธานี ชุมชนบริเวณนี้จะปรากฏหนาแน่นมาก โดยเฉพาะในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ จากการขุดค้นทางโบราณคดีพบว่าในเขตกลุ่มทุ่งกุลาร้องไห้มีลักษณะพิเศษเฉพาะที่แตกต่างจากบริเวณแอ่งสกลนคร โดยเฉพาะประเพณีการฝังศพ ที่มีการนำกระดูกคนตายใส่ลงในภาชนะดินเผาแล้วฝังอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นรูปแบบการฝังศพครั้งที่สอง นอกจากนั้นยังพบ

ตะกอนของเหล็กอยู่มาก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าได้มีการถลุงเหล็กมาตั้งแต่ช่วงก่อนประวัติศาสตร์ (ชลิต ชัยกรรจิต, 2531, หน้า 33-36)

กลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน หรือกลุ่มพิมาย กลุ่มนี้ตั้งถิ่นฐานบริเวณที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงในเขตลุ่มแม่น้ำมูล ตั้งแต่อำเภอโนนสูง อำเภอชุมพวง อำเภอพิมาย อำเภอจักราช จังหวัดนครราชสีมา ชุมชนที่เก่าแก่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จะอยู่หนาแน่นบริเวณเขตอำเภอพิมายและอำเภอโนนสูง (ทุ่งสำริด) โดยการตั้งถิ่นฐานบริเวณนี้คงเริ่มตั้งแต่เมื่อประมาณ 3,000 ปีมาแล้ว มีการพัฒนาของชุมชนอย่างต่อเนื่อง เห็นได้จากภาชนะดินเผาล้อมน้ำโคลนสีแดง และภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ ซึ่งถือได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะของบริเวณนี้ นอกจากนี้ยังพบหลักฐานในสมัยประวัติศาสตร์และการสร้างคูน้ำ-คันดิน ล้อมรอบชุมชนในแหล่งเดียวกัน แสดงถึงพัฒนาการของการอยู่อาศัยต่อเนื่องของชุมชนที่มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนกระทั่งถึงสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ (ชลิต ชัยกรรจิต, 2531, หน้า 33-36)

วัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคชุมชนสังคมแบบหมู่บ้านเกษตรกรรม ในบริเวณแอ่งโคราชนี้มีกระจายอยู่ตามลุ่มแม่น้ำสายสำคัญต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว มีที่โดดเด่นคือ วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ จากลุ่มแม่น้ำชีตอนใต้-ลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง และวัฒนธรรมทุ่งสำริดจากลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน หรือกลุ่มพิมาย ดังนี้

วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้

ภาพที่ 2-10 ภาพถ่ายดาวเทียม บ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด (อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด, ม.ป.ป.)

การศึกษาแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ของนักวิชาการที่ผ่านมาสามารถลำดับอายุสมัยของวัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้โดยพิจารณาการกำหนดอายุสมัยของแหล่งโบราณคดีจากบ้านเมืองบัว และแหล่งโบราณคดีบ้านโพหนอง ตำบลเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ร่วมกับ

แหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้และใกล้เคียงอื่น ๆ ที่มีการขุดค้นและกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ เช่น แหล่งโบราณคดีโนนยาง บ้านเขว้าไค้ง ตำบลชุมพลบุรี อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ แหล่งโบราณคดีบ้านกระเบื้องนอก อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดนครราชสีมา แหล่งโบราณคดีเมืองฟ้าแดดสงยาง บ้านเสมา ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ แหล่งโบราณคดีบ้านโนนเต้อ บ้านคอนตาพัน บ้านบ่อพันขัน ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด*

(ภาพที่ 2- 10)

ภาพที่ 2- 11 ภาชนะดินเผาบรรจุศพในวัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ บ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

พัฒนาการของชุมชน โบราณในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ น่าจะเริ่มมีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเมื่อประมาณ 4,000-3,500 ปีมาแล้ว ซึ่งในช่วงระยะเวลาดังกล่าวมีชุมชนโบราณต่าง ๆ ที่พบได้ถึงร่องรอยวิถีชีวิตความเป็นอยู่แบบชุมชนสังคมแบบหมู่บ้านเกษตรกรรมแล้ว มีการเพาะปลูกข้าวเป็นหลัก นอกจากนี้ยังรู้จักการทอผ้า ทำเครื่องปั้นดินเผา เลี้ยงสัตว์ มีการทำเกลือสินเธาว์ และการถลุงโลหะ และมีแบบแผนประเพณีการฝังศพอย่างชัดเจน โดยเฉพาะการฝังศพในภาชนะดินเผา (Burial Jar) (ภาพที่ 2- 11) และปรากฏว่าชุมชนโบราณบาง

* สำหรับลำดับอายุสมัยของวัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ นักโบราณคดีกำหนดได้ดังนี้

สมัยที่ 1 สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ราว 4,000- 2,500 ปีมาแล้ว

สมัยที่ 2 สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายถึงสมัยหัวเลี้ยวต่อประวัติศาสตร์ ราว 2,500 - 1,000 ปีมาแล้ว

สมัยที่ 3 สมัยประวัติศาสตร์ราว 1,000 -700 ปีมาแล้ว (สุกัญญา เบนนิล, 2554 หน้า 193-207)

แห่งมีพัฒนาการต่อเนื่องมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ยุคต้น โดยได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมเจนละดังปรากฏหลักฐานจารึกจากฐานประติมากรรม ที่โบราณสถานคอนชุมเงิน ตำบลเด่นราษฎร์กิ่งอำเภอหนองฮี (ซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงกับเมืองโบราณจำปาขัน ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด) จากการวิเคราะห์รูปอักษรและข้อความโดยกรมศิลปากร พบว่าเป็นอักษรปัลลวะภาษาสันสกฤต กล่าวถึง “เจ้าชายจิตรเสน หรือ กษัตริย์มหันทรพรมัน” กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งเหมือนกับกลุ่มจารึกเจ้าชายจิตรเสน ที่พบบริเวณปากน้ำมูล จังหวัดอุบลราชธานี (สุกัญญา เมาเนิด, 2554, หน้า 193-207) และรวมทั้งจารึกเจ้าชายจิตรเสนที่พบแหล่งอื่น ๆ ของภูมิภาคอีสาน (ดูรายละเอียดเกี่ยวกับจารึกนี้ในหัวข้อประวัติศาสตร์ยุคแรกเริ่มในภาคอีสาน)

ชุมชนโบราณในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้มีพัฒนาการสืบเนื่องมาถึงยุคประวัติศาสตร์ เช่นเดียวกับชุมชนโบราณของวัฒนธรรมอื่นที่อยู่ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน เช่น กลุ่มวัฒนธรรมทวารวดีแถบลุ่มแม่น้ำชีบริเวณเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ กลุ่มวัฒนธรรมทวารวดีแถบเมืองโบราณนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม กลุ่มวัฒนธรรมเจนละในแถบลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง (อุบลราชธานี-ยโสธร รวมทั้งแขวงจำปาสักของสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) (สุกัญญา เมาเนิด, 2554, หน้า 193-207)

สำหรับเมืองโบราณจำปาขัน ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เพียงแห่งเดียวที่ทำให้ทราบถึงพัฒนาการเข้าสู่ยุคต้นประวัติศาสตร์* ในระยะแรกเริ่ม ที่มีความสืบเนื่องทางวัฒนธรรมชัดเจนที่สุด กล่าวคือ ชุมชนโบราณแห่งนี้มีหลักฐานการอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และต่อเนื่องมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมเจนละราวพุทธศตวรรษที่ 12 ได้แก่การค้นพบจารึกเจ้าชายจิตรเสนบริเวณโบราณสถานคอนชุมเงินดังได้กล่าวแล้ว และนอกจากนั้นยังได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมร ต่อเนื่องมาในราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 ดังเช่นหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรม ธาตุบ่อพันขันซึ่งเป็นปราสาทก่ออิฐรุ่นเก่าแบบสมัยสมโบร์ไพรกุก ในวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร นอกเหนือจากนี้แล้วรอบ ๆ ชุมชนโบราณแห่งนี้ได้ปรากฏแหล่งเกลือสินเธาว์และพบแหล่งถลุงโลหะแหล่งใหญ่ที่อยู่ใกล้เคียง คือ แหล่งโบราณคดีโนนหนองพระเจ้า บ้านปลาค้าว ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นปัจจัยเกื้อหนุนทำให้ชุมชนโบราณแห่งนี้มีพัฒนาการเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ก่อนบริเวณอื่น ๆ ในพื้นที่

* หลักเกณฑ์สำหรับการแบ่งระหว่างยุคก่อนประวัติศาสตร์และยุคประวัติศาสตร์นั้นส่วนใหญ่แล้วจะกำหนดไว้ที่มนุษย์รู้จักการประดิษฐ์ตัวอักษรขึ้นมาสำหรับบันทึก จด จาร เขียน อ่าน สื่อสารกันในสังคมของตน (การดี มหาจันทร์, 2553, หน้า 22-25) สำหรับภาคตะวันออกเฉียงเหนือตัวอักษรที่ใช้ในยุคแรกเริ่มประวัติศาสตร์คือ อักษรปัลลวะ โดยเขียนเป็นภาษาสันสกฤต กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 11 (รัช บุญโศภน, ม.ป.ป., หน้า 23-27)

ทุ่งกุลาร้องไห้ ประกอบกับที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีแห่งนี้พบว่าตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำเสียว ซึ่งเป็นลำสาขาของแม่น้ำมูล และตั้งอยู่ก่อนไปทางชายขอบของทุ่งกุลาร้องไห้ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นจุดที่ตั้งรับประทะสังสรรค์กับอิทธิพลวัฒนธรรมจากภายนอกได้ง่ายกว่าชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ตอนในของเขตทุ่งกุลาร้องไห้ (สุกัญญา เบาเนิด, 2554, หน้า 193-207)

วัฒนธรรมทุ่งสำริด

ภาพที่ 2- 12 ภาชนะดินเผาแบบปากแตรเคลือบน้ำดินสีแดง จากแหล่งโบราณคดีบ้านธารปราสาท วัฒนธรรมทุ่งสำริด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา

ร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดี กล่าวได้ว่าเมื่อราว 3,000 ปีมาแล้ว ได้มีกลุ่มชนโบราณเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัยกระจายอยู่ทั่วเนินดินในบริเวณทุ่งสำริด โดยเฉพาะแถบอำเภอโนนสูง เช่นบ้านปราสาท บ้านเนินอุโลก บ้านโนนวัด บ้านหลุมข้าว ร่องรอยหลักฐานแสดงให้เห็นว่าคนเหล่านั้นมีความสามารถในการผลิตภาชนะดินเผาที่มีคุณภาพดีรูปแบบสวยงามเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว นั่นคือภาชนะดินเผารูปทรงต่าง ๆ ซึ่งเคลือบผิวด้วยน้ำดินสีแดงและขัดมัน โดยเฉพาะแบบที่เรียกว่าทรงปากแตรหรือปากบาน มีรูปร่างเหมือนคนโทคอแคบปากบานสูง บางใบมีการตกแต่งผิวด้วยลายเชือกทาบหรือลายเขียนสีคล้ายกรรมวิธีแบบบ้านเชียง และยังนิยมทำภาชนะแบบมีมุมหรือสันกลางตามแนวนอนภาชนะด้วย

หลังจากนั้นต่อมาอีกในราว 500 ปี พบว่ามีพัฒนาการในการอยู่อาศัยและการทำเครื่องมือเครื่องใช้ที่เปลี่ยนไป โดยเฉพาะรูปแบบของภาชนะดินเผาจากลักษณะคนโทคอแคบปากบาน

เคลือบน้ำดินสีแดง (ภาพที่ 2-12) ซึ่งเป็นที่นิยมอย่างมากในระยะแรกนั้น ได้หมดไป คงเหลือแต่เพียงภาชนะแบบมีสันและแบบทรงกลมธรรมดาออกกว้างปากไม่บานมาก ตกแต่งผิวด้านนอกด้วยลายเชือกทาบ การเคลือบผิวด้วยการเขียนสีในระยะแรกก็แทบจะไม่ปรากฏอีกเลย ต่อมาก็เริ่มมีภาชนะดินเผาอีกแบบหนึ่งซึ่งมีลักษณะเฉพาะตัวเช่นกันเข้ามาแทนที่ นั่นคือภาชนะดินเผาแบบที่เรียกว่า “พิมายคำ” (ภาพที่ 2-13) โดยภาชนะดินเผาประเภทนี้ (กำหนดอายุอยู่ในราว 2,500-1,000 ปีมาแล้ว) มีผิวสีดำข้ดมัน เนื้อหยาบบาง มักจะตกแต่งผิวภายในและภายนอกด้วยลายเส้นข้ดมันใสเป็นเส้นขนานบ้าง ลายวงกลมบ้าง หรือลายก้นหอย ซึ่งภาชนะดินเผาแบบพิมายคำนี้ได้พบในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในพื้นที่ของอีสานตอนล่างบริเวณใกล้เคียงกันนี้ (กรมศิลปากร, 2534, หน้า 74)

ภาพที่ 2-13 ภาชนะดินเผาแบบพิมายคำ บ้านธารปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา จากแหล่งโบราณคดีบ้านธารปราสาท วัฒนธรรมทุ่งสำริด

นอกจากการผลิตเครื่องปั้นดินเผาแล้วยังรู้จักการปั้นด้วยเพื่อนำไปทอเป็นผ้า รู้จักการทำเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องประดับตกแต่งร่างกาย จากวัสดุธรรมชาติต่าง ๆ จำพวกหิน เปลือกหอย กระดุกสัตว์ เช่น ขวานหิน กำไลหิน กำไลเปลือกหอย ลูกปัดเปลือกหอย เครื่องใช้ปลายแหลมคล้าย ปืนปักผมทำด้วยกระดูกสัตว์ และจากหลักฐานที่พบกำไลทำจากเปลือกหอยทะเลขนาดต่าง ๆ ทั้งเล็กและใหญ่เป็นจำนวนมากพอสมควร อีกทั้งได้พบแกนในของกำไลเปลือกหอยในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ เป็นการยืนยันว่าคนก่อนประวัติศาสตร์ระยะแรกของวัฒนธรรมทุ่งสำริดนี้มีการติดต่อสัมพันธ์ถ่ายทอดวิธีการทำเครื่องมือเครื่องใช้บางอย่างรวมถึงการแลกเปลี่ยนสินค้าหรือ

วัตถุติดกับชุมชนโบราณในท้องถิ่นอื่น อาจจะเป็นชุมชนที่อยู่ชายทะเลหรือชุมชนก่อนประวัติศาสตร์บางแห่งในแถบภาคกลาง เช่น ลพบุรี ซึ่งเชื่อกันว่าจะเป็นศูนย์กลางแห่งหนึ่งในการแลกเปลี่ยนสินค้าหรือวัตถุติดในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของประเทศไทย (กรมศิลปากร, 2534, หน้า 74)

พัฒนาการในด้านอื่นพบว่าคนก่อนประวัติศาสตร์รุ่นนี้ รู้จักการนำโลหะผสมที่เรียกว่า สำริดมาทำเป็นเครื่องใช้ขึ้นเองแล้ว โดยเฉพาะหลักฐานเกี่ยวกับการหล่อสำริด เช่น เบ้าหลอมสำริด แม่พิมพ์ขวานสำริด และพบเครื่องประดับหรือเครื่องใช้ที่ทำจากสำริดเป็นจำนวนมาก เช่น แหวน กำไล ตุ้มหู ห่วง เกสียว เครื่องประดับหน้า และกระพรวน เป็นต้น ต่อมาก็รู้จักการใช้เครื่องมือเหล็ก และก้าวหน้าจนสามารถทำเครื่องใช้ที่ผสมกันระหว่างโลหะทั้งสองชนิด เช่น ห่วงสำริดหุ้มด้วยเหล็ก สำหรับเครื่องประดับร่างกายได้เปลี่ยนจากลักษณะของกำไลหินและกำไลเปลือกหอยมาเป็นเครื่องประดับทำด้วยสำริดเป็นส่วนใหญ่ และยังได้พบเครื่องประดับบางอย่างที่เพิ่มขึ้นแตกต่างจากคนรุ่นแรก ก็คือ ลูกปัดหิน เครื่องประดับคล้ายจี้ห้อยคอทำด้วยหินลูกปัดแก้วสีต่าง ๆ และลูกปัดดินเผา (ภาพที่ 2- 14) (กรมศิลปากร, 2534, หน้า 73-74)

การพบกระดูกสัตว์ในชุมชนแห่งนี้ทำให้กล่าวได้ว่าการเลี้ยงสัตว์จำพวกหมู วัว ควาย เพื่อเป็นอาหารหรือใช้งาน นอกจากนี้แล้วยังมีการจับสัตว์น้ำ เช่น ปลา เต่า หรือล่าสัตว์น้อยใหญ่ อื่น ๆ ทั้งนก ละอง ละมั่ง กวาง เก้ง เนื้อทราย มาเป็นอาหารด้วยเช่นกัน (กรมศิลปากร, 2534, หน้า 74)

ในด้านอาหารการกิน พบหลักฐานว่าคนรุ่นนี้รู้จักเพาะปลูกข้าวแล้ว ซึ่งข้าวดังกล่าว นอกจากจะปลูกเพื่อการบริโภคแล้วยังใช้ในพิธีกรรมบางอย่างด้วย หลักฐานต่าง ๆ ที่บ่งถึงการเพาะปลูกข้าวนั้นก็คือ ได้พบเมล็ดข้าวในเศษภาชนะดินเผา พบเมล็ดข้าวเปลือก รอยอยู่กับหลุมฝังศพ พบเครื่องมือเหล็กลักษณะแบบเดียวกับเกี่ยวข้าว รวมทั้งร่องรอยหลักฐานในการขุดคูน้ำล้อมรอบที่อยู่อาศัยนั้น นอกจากจะเป็นการป้องกันน้ำท่วมแล้วยังใช้เป็นแหล่งน้ำในการอุปโภคบริโภค และการเพาะปลูกด้วย (กรมศิลปากร, 2534, หน้า 75)

ภาพที่ 2- 14 เครื่องประดับทำจากแก้ว และหินสีต่าง ๆ บ้านธารปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา จากแหล่งโบราณคดีบ้านธารปราสาท วัฒนธรรมทุ่งสำริด

ชุมชนเมือง และระบบกวน้ำ-คันดินในภาคอีสาน

จากรูปแบบลักษณะของชุมชน โบราณที่มีการตั้งถิ่นฐานถาวรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชน ที่ได้มีการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ โดยเฉพาะพื้นที่ทางอีสานตอนใต้ในบริเวณแอ่งโคราช ที่เมื่อฤดูน้ำหลากจะมีปริมาณน้ำมาก และในฤดูแล้งน้ำจะขาดแคลน การปรับตัวรับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเช่นนี้ ด้วยวิธีการสร้างระบบกวน้ำ-คันดินขึ้นมา

นักโบราณคดีหลายคน เช่น Welch and McNeill (1991) และ Higham (1996) (อ้างถึงใน รัชนิ ทศรัตน์, ชวรัตน์ ไซแอม และอำพัน กิจงาม, 2552) พยายามนำเสนออายุและประโยชน์ใช้สอยของกวน้ำและคันดินว่า น่าจะเป็นเครื่องกีดขวางสำหรับป้องกันศัตรูและป้องกันน้ำท่วม ดังนั้นจึงมีการดำเนินการขุดตรวจกวน้ำและคันดินที่แหล่งโบราณคดีเนินอุโลกและแหล่งโบราณคดีใกล้เคียง (กรมศิลปากร, 2552, หน้า 170-181)

ภาพที่ 2- 15 ภาพถ่ายดาวเทียม แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด ตำบลเนินอุโลก อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา (อำเภอ โนนสูง จังหวัดนครราชสีมา, ม.ป.ป.)

แหล่งโบราณคดีที่เนินอุโลก (ภาพที่ 2- 15) ในลุ่มน้ำมูลของทุ่งสำริด นักโบราณคดีได้ดำเนินการขุดตรวจคูน้ำคันดินจำนวน 3 บริเวณ โดยการขุดเป็นร่องยาวจากคูน้ำชั้นในตลอดแนวถึงคูน้ำชั้นนอก จุดที่สิ้นสุดคือจุดที่มีคูน้ำและคันดินเพียง 2 ชั้น เป็นระยะทางประมาณ 130 เมตร ส่วนจุดที่ยาวที่สุดครอบคลุมคูน้ำและคันดิน 5 ชั้น เป็นระยะทาง 244 เมตร ลงไปในระดับลึกจากพื้นผิวดิน ผ่านระดับน้ำใต้ดินลงไปจนถึงชั้นหิน (Bedrock) ที่แหล่งโบราณคดีโนนเมืองเก่าพบร่องรอยของลำน้ำไหลผ่านหลายสาย ดินที่ทับถมร่องน้ำเหล่านั้นเป็นดินเหนียวสีเทา ส่วนคันดินมีส่วนประกอบของเศษวัสดุจากชั้นหิน ปะปนอยู่ด้วย เป็นหลักฐานที่แสดงถึงการกระทำของมนุษย์อย่างชัดเจน ที่แหล่งโบราณคดีบ้านเนินอุโลกปรากฏแนวร่องน้ำเก่าอยู่ข้างใต้บริเวณขอบเนินดินแสดงให้เห็นว่าช่วงเวลาก่อนหน้านั้นเคยมีลำน้ำไหลผ่านใกล้ ๆ แหล่งโบราณคดีดังกล่าว แม้กระทั่งหลุมขุดค้นก็พบแนวร่องน้ำเก่าไหลผ่านกลางเนินด้วย เมื่อมีการอยู่อาศัยนานขึ้นและร่องน้ำตื้นเขินชุมชนมีขนาดใหญ่ขึ้น เนินดินขยายตัวและปิดทับแนวร่องน้ำเก่าในที่สุด* (กรมศิลปากร, 2552, หน้า 170-181)

* จากการขุดตรวจคูน้ำและคันดินที่แหล่งโบราณคดีบ้านเนินอุโลก พบตัวอย่างถ่านจำนวน 4 ตัวอย่าง โดย 2 ตัวอย่างเก็บจากร่องน้ำเก่าที่อยู่ข้างใต้ชายเนิน ได้ใส่อายุ 81-339 cal. AD (ราว 1,640-1,920 ปี) และ 87 BC-114 cal. AD (ราว 1,886-2,087 ปี) อีก 2 ตัวอย่างเป็นเมล็ดถ่านข้าว เก็บจากคูน้ำชั้นที่ 1 ในระดับความลึก 1.4 เมตร ได้ใส่อายุ 405-600 cal. AD (ราว 1,400-1,595 ปี) [1543-798 cal. AD (ราว 1,202-1,457 ปี)] (McGrath & Boyd, 2001) และผลการกำหนดอายุของคูน้ำและคันดินจากแหล่งอื่นมีอายุอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันนี้ ซึ่งให้เห็นว่าคูน้ำและคันดินในบริเวณนี้สร้างขึ้นระหว่าง 1,400-2,200 ปีมาแล้ว เป็นช่วงสมัยของยุคเหล็กในประเทศไทย จากการขุดตรวจทำให้เราสามารถเชื่อมโยงหลักฐานของยุคเหล็ก ขนเนินดินกับตัวคูน้ำและคันดินที่ล้อมรอบแหล่งได้ (กรมศิลปากร, 2552, หน้า 170-181)

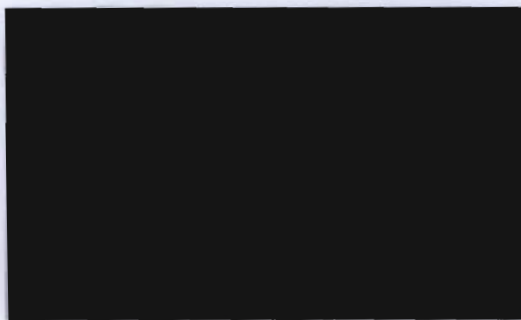
หากลองคิดคำนึงถึงแรงงานที่ต้องใช้ในการขุดคุ้ยน้ำลงไปจนถึงระดับชั้นหิน อาจต้องใช้แรงงานมากมาย ด้วยการกะเกณฑ์แรงงานในการนี้ก็เป็นได้ จากการศึกษาของ Boyd และคณะ ให้ข้อคิดสองประการ คือ

ประการแรก แหล่งโบราณคดีขนาดใหญ่ในยุคเหล็กมักตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งหลายสายในปัจจุบันตื้นเขิน หรือเปลี่ยนทางเดินใหม่ การตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ลำน้ำย่อมมีความสะดวกสำหรับใช้ในการอุปโภคบริโภค อีกทั้งเป็นแหล่งอาศัยของสัตว์น้ำหลากหลายชนิดเป็นอาหารสำหรับชุมชน

ประการที่สอง ในช่วงยุคเหล็กเกิดความไม่แน่นอนเกี่ยวกับแหล่งน้ำ ทำให้ชุมชนต้องปรับตัวโดยการขุดคุ้ยน้ำรอบแหล่งที่อยู่อาศัยราว 1,400-2,200 ปีมาแล้ว (กรมศิลปากร, 2552, หน้า 170-181)

อนึ่ง ต่อคำถามถึงประโยชน์ใช้สอยของคูน้ำและคันดินมีไว้เพื่ออะไรนั้น หลังจากที่ McGrath (2001) ศึกษาด้านตัดขวางของคูน้ำและคันดินแล้ว พบว่าไม่น่าจะใช้สำหรับป้องกันศัตรู จึงได้เสนอว่าคูน้ำน่าจะสร้างขึ้นเพื่อปลูกข้าวเนื่องจากคูที่กว้างและมีระดับตื้น อย่างไรก็ตามในช่วงยุคเหล็กที่มีการสร้างคูน้ำและคันดินนี้ เป็นช่วงที่มีการผลิตโลหะเครื่องมือเครื่องใช้และอาวุธเหล็กอย่างกว้างขวาง อย่างน้อยในหลุมศพหนึ่งที่พบอาวุธเหล็กเสียบอยู่กลางหลังที่แหล่งโบราณคดีเนินอุโลก ย่อมแสดงให้เห็นว่ามีความขัดแย้งเกิดขึ้นในสังคมยุคเหล็กแล้ว ดังนั้น แม่คูน้ำและคันดินอาจมีไว้เพื่อการเกษตรกรรม เป็นแหล่งสัตว์น้ำและใช้สอยของชุมชนก็ตาม หน้าที่การใช้งานของคูน้ำ-คันดินน่าจะมีประโยชน์ใช้สอยด้านอื่นอีกด้วย โดยเฉพาะการกีดขวางรุกรานของศัตรู แม้ว่าคูน้ำจะตื้นก็ตาม แต่ความกว้างขวางของคูน้ำและคันดินจำนวน 5 ชั้น เป็นระยะทางกว่า 200 เมตร อย่างน้อยก็ช่วยเป็นแนวกีดขวางศัตรูได้มากกว่าเป็นที่โล่ง (กรมศิลปากร, 2552, หน้า 170-181)

ระบบคูน้ำ-คันดินปรากฏชัดเจนและเป็นระบบมากยิ่งขึ้นในสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ ในวัฒนธรรมทวารวดี ต่อเนื่องด้วยระบบคูน้ำและผังเมืองในวัฒนธรรมเขมร บริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชี ในช่วงแรกพบว่ามีรูปแบบลักษณะของผังเมืองแบบไม่สม่ำเสมอแบบวัฒนธรรมทวารวดี และสืบเนื่องซ้อนทับด้วยลักษณะของผังเมืองที่เป็นระเบียบแบบแผนแน่นอนสม่ำเสมอของวัฒนธรรมเขมร ตัวอย่างของเมืองที่มีการอยู่อาศัยสืบเนื่องทับซ้อนกัน แสดงให้เห็นในรูปแบบของระบบคูน้ำ-คันดิน จนถึงระบบของผังเมืองแบบคูเมือง-กำแพงเมือง เช่น เมืองโบราณเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 2- 16) เมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ (ภาพที่ 2- 17)

ภาพที่ 2- 16 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองโบราณเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา (อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา, ม.ป.ป.)

ภาพที่ 2- 17 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ (อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์, ม.ป.ป.)

เมืองพุทไธสง อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ (ภาพที่ 2- 18) เมืองโบราณนครจำปาศรี ตำบลกู่สันตรัตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม (ภาพที่ 2- 19) เมืองโบราณคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม (ภาพที่ 2- 20) เมืองโบราณเมืองฟ้าแดดสงยาง ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (ภาพที่ 2- 21) เป็นต้น (รายละเอียดต่าง ๆ ของเมืองดังกล่าว เหล่านี้จะได้กล่าวถึงในส่วนของเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน)

ความสืบเนื่องของชุมชนดั้งเดิม นอกจากลักษณะทางกายภาพของผังเมืองแบบที่มีคูน้ำ-คันดินนั้น ยังได้พบหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมต่าง ๆ ร่วมอยู่ด้วยเสมอ แสดงให้เห็นถึงความสืบเนื่องทางวัฒนธรรมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนเข้าสู่ยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ในวัฒนธรรมทวารวดี ต่อเนื่องด้วยอิทธิพลทางวัฒนธรรมขอมสมัยเมืองพระนคร ปรากฏหลักฐานศิลปกรรมแบบเขมรกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ 16-19

ภาพที่ 2- 18 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองพุทไธสง อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ (อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์, ม.ป.ป.)

ภาพที่ 2- 19 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองโบราณจำปาศรี ตำบลกุ้งสันตร์ตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม (อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม, ม.ป.ป.)

ภาพที่ 2- 20 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองโบราณคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม (อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม, ม.ป.ป.)

ภาพที่ 2- 21 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองโบราณเมืองฟ้าแดดสงยาง ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์, ม.ป.ป.)

ตัวอย่างของเมืองที่มีคูน้ำ-คันดิน หรือระบบผังเมืองแบบทวารวดี อาทิเช่น เมืองโบราณนครจำปาศรี จากการศึกษาขุดค้นทางโบราณคดี รอบคูเมืองนครจำปาศรี พบว่าลักษณะคูเมืองกำแพงเมืองที่สร้างขึ้นในสมัยแรกนั้น มีลักษณะเป็นรูปวงรียาว ทอดตัวตั้งแต่ทิศเหนือมายังทิศใต้ และมีห้วย (วังกะฮุ้ง) ผ่านยังตัวเมืองเพื่อรองรับและกักเก็บน้ำเข้ามายังคูเมือง บริเวณคูเมืองยังพบเส้นทางการเข้าออกเมืองอยู่บริเวณทางทิศเหนือและทิศใต้ของเมือง เพื่อเป็นเส้นทางการสัญจรหลักในการเข้าออกไปยังเมืองและชุมชนต่าง ๆ ที่มีการติดต่อกัน ซึ่งเห็นได้จากบริเวณทางทิศเหนือนอกนครจำปาศรี ปรากฏหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมที่เนินดินบ่งว่าเนินดินนี้มีการอยู่อาศัยของชุมชนมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์

ลักษณะของคูเมืองในสมัยแรก มีลักษณะคล้ายกับสระน้ำที่วางตัวต่อเรียงเป็นแนวยาว และถูกคันให้แยกออกจากกันและกัน โดยแนวคันดินตัดขวางที่มีลักษณะคล้ายกับแนวคันดินที่ขนาบขอบสระด้านข้าง ลักษณะของคูน้ำแบบนี้เป็นการจัดการน้ำที่ออกแบบโดยการแสวงประโยชน์จากความลาดเอียงในแนวเหนือ-ใต้ของพื้นที่ที่ตั้งเมือง บรรดาคูน้ำที่ถูกคันด้วยแนวคันดินตัดขวางเหล่านี้ ถูกสร้างเพื่อใช้เป็นคลองส่งน้ำที่วางตัวเรียงต่อกันเป็นแนวยาวไปตามความเอียงลาดของพื้นที่ การจัดระเบียบแนวคลองส่งน้ำนี้สามารถจัดการในเรื่องการไหลเวียนของน้ำ การเก็บกักและการแจกจ่ายน้ำ โดยเริ่มต้นจากการผันน้ำเข้ามาเก็บไว้ในคูน้ำที่ขอบเมืองด้านเหนือ ต่อจากนั้นน้ำก็ถูกควบคุมให้ไหลไปตามคูรอบเมือง และถูกกลางเมืองส่งมาเก็บกักไว้ทางด้านใต้ น้ำที่ถูกเก็บกักไว้จะถูกแจกจ่ายไปยังพื้นที่ทั้งในเมืองและบริเวณรอบนอกเมืองทางด้านทิศตะวันออกและทิศใต้ การจ่ายน้ำนี้จะค่อยเป็นค่อยไปจนกระทั่งน้ำในคูตอนบน แห้งลง พื้นที่ของคูตอนบนนี้ก็จะถูกใช้ประโยชน์ให้เป็นที่ทำการเพาะปลูกด้วย ซึ่งส่วนใหญ่จะใช้เป็นที่ปลูกนาข้าวในช่วงน้ำลด (บุญ โณ ดาแซงส์, 2538, หน้า 48)

สิ่งก่อสร้างที่เพิ่มเติมเข้ามาในสมัยนี้ต่อมาคือ บารายกุ่มน้อย สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัย พุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งสัมพันธ์กับคติความเชื่ออย่างใหม่ ในวัฒนธรรมเขมร กับทั้งเป็นการเพิ่มเติม ให้เข้ากับระบบจัดการน้ำที่มีมาก่อน ขนาดสระน้ำกว้างใหญ่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดประมาณ 450 x 300 เมตร ตั้งอยู่ในแนวแกนของศาสนสถาน วางตัวในแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก ตัดขวาง กับตำแหน่งพื้นที่ตั้งของตัวเมือง แสดงถึงการผสมผสานวัฒนธรรมเขมรเข้ากับระบบการจัดการน้ำ ของเมือง บารายกุ่มน้อยตั้งอยู่ในพื้นที่เหมาะสม โดยที่น้ำไหลลงมารวมกัน ทำให้สามารถเก็บกักน้ำ ไว้ใช้ในปริมาณที่มาก (บุรุษ โฉมงาม, 2538, หน้า 46-54)

สำหรับความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในแอ่งสกลนครนั้น จากระบบของ กุ่มน้ำ-คันดิน ช่วงเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 14 ลงมา ชุมชนบางแห่ง เช่น บ้านเชียง บ้านพันนา บ้านม้า บ้านเตาไห และอีกหลาย ๆ แห่งในเขตหนองหานกุ่มกว๊าน และหนองหานสกลนคร เริ่มมี พัฒนาการจากการรับอิทธิพลทางพุทธศาสนาจากภายนอกเข้ามา ทำให้เกิดการกำหนดแหล่งที่เป็นศาสนสถาน โดยมีเสมาหินขนาดใหญ่ในรูปร่างต่าง ๆ ทั้งแบบแผ่นหินเรียบ ๆ และการ แกะสลักเป็นลวดลาย รวมทั้งภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนา เป็นสัญลักษณ์บอกแสดงถึงเขตพื้นที่และ เป็นวัตถุที่ศักดิ์สิทธิ์ในตัว อารามถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ก็ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมแบบเขมร มีการ พัฒนาเป็นเมืองเป็นรัฐขึ้นมา ดังปรากฏเป็นระบบผังของชุมชนสองรูปแบบด้วยกัน คือ แบบแรก มีการกำหนดบริเวณในเขตชุมชนหรือบริเวณใกล้เคียงเป็นแหล่งศาสนสถาน ด้วยการสร้างศาสนสถานในรูปของปราสาทหรือปรางค์ศิลาแลง มีกำแพงล้อมรอบและมีสระน้ำ ศักดิ์สิทธิ์อยู่ใกล้ ๆ เช่นที่ปราสาทวัดภูแก้ว ตำบลบ้านจืด อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ภูศิลา แลงที่บ้านพันนาบ้านธาตุ ในเขตอำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร เป็นต้น (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546, หน้า 33-37)

ภาพที่ 2- 22 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองหนองหานน้อย อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี
(อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี, ม.ป.ป.)

ภาพที่ 2- 23 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองสกลนคร อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร
(อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร, น.ป.ป.)

แบบที่สอง มีการสร้างเมืองในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ ภายในบริเวณหรือบริเวณใกล้เคียงมีการสร้างปราสาทหิน และจุดสระน้ำศักดิ์สิทธิ์เป็นแหล่งสำคัญของชุมชน ลักษณะของเมืองที่พบคือ เมืองหนองหานน้อย ในเขตอำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี (ภาพที่ 2- 22) และบริเวณที่ตั้งของเมืองสกลนคร (ภาพที่ 2- 23) ซึ่งชุมชนระดับเมืองทั้งสองแห่งนี้เป็นชุมชนที่สร้างขึ้นในบริเวณพื้นที่ใหม่ ในพื้นที่ที่เคยมีชุมชนเก่าตั้งมาก่อน โดยเฉพาะเมืองหนองหานสกลนครนั้นน่าจะเป็นศูนย์กลางของของบ้านเมืองในท้องถิ่นนี้ เนื่องจากเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่ และมีศาสนสถานกระจายอยู่ในบริเวณโดยรอบ เช่น ปราสาทพระธาตุนารายณ์เจงเวง ปราสาทพระธาตุเชิงชุม ปราสาทพระธาตุกุม เป็นต้น (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546, หน้า 33-37)

จากข้อมูลหลักฐานทางกายภาพของระบบคูน้ำ-คันดิน ที่แสดงให้เห็นถึงรูปแบบลักษณะของชุมชนโบราณ ตั้งแต่แรกตั้งถิ่นฐานถาวร ตลอดจนมีพัฒนาการถึงระบบคูเมือง-กำแพงเมือง ในสมัยประวัติศาสตร์แบบวัฒนธรรมทวารวดี ในรูปแบบที่ไม่สมำเสมอของผังเมือง มีพัฒนาการไปสู่รูปแบบของเมืองที่มีแบบแผนแน่นอนสมำเสมอ อันเกี่ยวเนื่องกับคติความเชื่อกับลัทธิเทวราชในวัฒนธรรมเขมรที่แผ่อิทธิพลเข้ามาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของชุมชน ที่ได้มีการปรับเปลี่ยนไปตามภูมิศาสตร์สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และความคิด คติความเชื่อทางสังคมและวัฒนธรรม

ประวัติศาสตร์ยุคแรกเริ่มในภาคอีสาน (ยุคหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์)

1. จารึกสมัยประวัติศาสตร์ในภาคอีสาน

ศิลาจารึกในภาคอีสานก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 พบว่า ตัวอักษรที่ใช้ในการจารึกเป็นตัวอักษรแบบปัลลวะ ส่วนใหญ่จารึกด้วยภาษาสันสกฤต เรื่องราวกล่าวถึงศาสนาพุทธ แต่ในบางท้องที่ เช่นบริเวณปากแม่น้ำมูลพบอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู แสดงให้เห็นว่าคติของศาสนาฮินดูได้เริ่มเข้ามาในพื้นที่นี้ก่อน และเกี่ยวกับรูปแบบของตัวอักษรแบบปัลลวะ ในบริเวณปากน้ำมูล* ก็เริ่มคลี่คลายเป็นอักษรแบบอินเดียกลาง หรืออักษรแบบหลังปัลลวะ ก่อนบริเวณอื่น ๆ คือปลายพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา (ธวัช ปุณฺณโกต, ม.ป.ป. ข, หน้า 23-27)

ศิลาจารึกที่พบบริเวณปากแม่น้ำมูล 2 หลัก ในเขตอำเภอโขงเจียม และอำเภอบึงสามพัน จังหวัดอุบลราชธานี รูปแบบตัวอักษรเป็นแบบเดียวกัน คืออักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต กล่าวถึงเจ้าชายจิตรเสนโอรสพระเจ้าศรีอีสานวรมัน และเป็นพระอนุชาของพระเจ้าศรีภรวรมัน ได้รับการอภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์(เจนละ) ทรงพระนามว่า พระเจ้าศรีมเหศวรมัน ได้สร้างคิวงีร์ อันเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะและเป็นเครื่องหมายของการแผ่อาณาเขตของอาณาจักรเจนละ (อาณาจักรเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร) ซึ่งแผ่อาณาเข้ามาในสมัยเจ้าชายจิตรเสนได้เข้ามาปราบปรามหัวเมืองบริเวณนี้ ศิลาจารึกหน้าวัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี อีก 3 หลัก ซึ่งได้นำมาจากบริเวณแก่งสะพือ อำเภอบึงสามพัน หลักหนึ่งมีอักษรเทวนาครีปะปนอยู่ตอนล่าง ซึ่งน่าจะเป็นศิลาจารึกที่สร้างสมัยใกล้เคียงกัน ส่วนศิลาจารึกของเจ้าชายจิตรเสนนั้นมีใจความเดียวกับศิลาจารึกปากน้ำมูล (ธวัช ปุณฺณโกต, ม.ป.ป. ข, หน้า 23-27)

นอกจากนี้ในพื้นที่อีสานยังพบจารึกที่เกี่ยวกับเจ้าชายจิตรเสน หรือกษัตริย์มเหศวรมัน ที่เกี่ยวกับอาณาจักรเจนละ (ส่วนนี้จะได้กล่าวในหัวข้ออาณาจักรแรกเริ่มในอีสานโบราณ) ตามแหล่งต่าง ๆ ดังนี้

จารึกถ้ำเป็ดทอง 3 หลัก จากอำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ ทั้งโดยข้อความและโดยการเปรียบเทียบรูปอักษร ทำให้นักวิชาการด้านจารึกลงความเห็นว่า เป็นจารึกที่กล่าวถึงเจ้าชายจิตรเสน หรือ กษัตริย์มเหศวรมัน

จารึกวัดศรีเมืองแอม อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น กล่าวถึง เจ้าชายจิตรเสน

จารึกดงเมืองเตย อำเภอดำเนินแก้ว จังหวัดยโสธร กล่าวถึงผู้นำท้องถิ่นบริเวณนี้คือ “ผู้ใหญ่แห่งเมืองสังขปุระ” รูปอักษรก็มีลักษณะเหมือนจารึกวัดสุปฏิหาราม ที่โบราณสถานดงเมืองเตยแห่งนี้ นอกจากจารึกแล้วเรายังได้พบรูปเคารพ ฐานคิวงีร์ โคนนที และซากฐานชิ้นส่วนประดับ

* อักษรปัลลวะ ในจารึกของเจ้าชายจิตรเสน น่าจะเป็นอักษรปัลลวะ ... ในภาคอีสานที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 12 (ธวัช ปุณฺณโกต, ม.ป.ป. ข)

สถาปัตยกรรมในบริเวณนี้ จารึกบ้านตาตทอง อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร แม้ว่าจะเป็นจารึกสมัยพุทธศตวรรษที่ 14-15 แต่ก็ยังกล่าวหาพิงถึง “ศรีอีสานวรรณ” และ “เจ้าชายเป็นเชื้อสายเจ้าเมือง ภาวปุระ”

นอกจากนี้ยอร์ช เซเดสยังอ้างถึงจารึกวัดชุมพลของเจ้าชายจิตรเสน ที่จังหวัดสุรินทร์ โดยกล่าวถึงการสถาปนาภูเขาแห่งพระศิวะ และ โคนนทิ (ธิดา สาระยา, 2537, หน้า 265)

ในพื้นที่ส่วนอื่น ๆ ของภาคอีสาน เช่นเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ไม่พบจารึกที่เกี่ยวข้องกับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของศาสนาฮินดู (ธวัช ปุณโณทก, ม.ป.ป. ข, หน้า 23-27) นั่นย่อมแสดงให้เห็นว่าอิทธิพลของกษัตริย์เจนละ ได้แผ่ขยายเข้ามาในพื้นที่อีสานด้านเหนือสุดนี้ไม่เกินไปกว่าแหล่งที่พบศิลาจารึกของเจ้าชายจิตรเสน คือจารึกบ้านเมืองแอม อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

หลักฐานด้านจารึกและวัตถุทางวัฒนธรรมประเภทสถาปัตยกรรม (ที่ส่วนใหญ่แล้วเป็นชิ้นส่วนประดับ) รวมทั้งประติมากรรม สะท้อนให้เห็นถึงควมมีตัวตนของอาณาจักรยุคแรกเริ่มในแผ่นดินอีสานโบราณ คืออาณาจักรเจนละ ได้แผ่อิทธิพลเข้ามาในช่วงระยะเวลาสั้น ๆ ที่มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับอาณาจักรยุคแรกเริ่มของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คืออาณาจักรฟูนัน (พนม) และการที่จารึกของเจ้าชายจิตรเสนเกือบทุกหลักที่พบในภาคอีสานกล่าวถึงการได้รับชัยชนะในบริเวณแห่งนี้ (ที่ตั้งของศิลาจารึก) จึงได้สร้างสิ่งลี้ลับของ โคนนทิ เพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะ (ภาพที่ 2- 24 - 2-27) และหลังจากจารึกจิตรเสนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 แล้ว จากนั้นได้พบหลักฐานด้านพุทธศาสนาจำนวนมากและเป็นระยะเวลายาวนานกว่า 500 ปี

ส่วนในบริเวณ อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา พบศิลาจารึก คือจารึกหินซอน 2 หลัก (หลักที่ 121 และหลักที่ 122) เป็นเรื่องราวทางพุทธศาสนา กล่าวถึงพระภิกษุ “พระศรีราชภิกษุ” ได้สร้างสรรค์สิ่งของที่ดิน ทาส รวมทั้งกฐินถวายแก่พระภิกษุต่าง ๆ 10 วัด จากการศึกษารูปแบบของตัวอักษรโดยศาสตราจารย์ธวัช ปุณโณทก เห็นว่าเป็นอักษรยุคเดียวกับจารึกบ่ออีกา (หลักที่ 118) แสดงว่าในบริเวณเมืองโคราชอาจจะเป็นเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรศรีjanaสะ ซึ่งน่าจะเริ่มต้นเป็นอาณาจักรมั่นคงก่อนพุทธศตวรรษที่ 15 และมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ในบริเวณบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนแถบจังหวัดนครราชสีมา (ธวัช ปุณโณทก, ม.ป.ป. ข, หน้า 23-27)

นอกไปจากนี้ยังมีจารึกที่เกี่ยวกับอาณาจักรศรีjanaสะ คือจารึกหลักที่ 117 โดยพบจารึกที่เทวสถานไกล่สะพานชีกู อำเภพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 2482 จารึกด้วยตัวอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต และภาษาเขมร ระบุศักราช พ.ศ. 1480 จารึกหลักนี้มีการกล่าวถึง รายพระนามของกษัตริย์แห่งศรีjanaสะ ซึ่งจารึกบ่ออีการังมีการกล่าวถึงพระราชแห่งศรีjanaสะเช่นเดียวกัน เนื้อหาเป็นการกล่าวถึงเทพเจ้าในศาสนาฮินดู คือ พระศังกร (พระศิวะ)

กล่าวสรรเสริญพระธิดาของพระหิมวัต ซึ่งจะเข้าไปรวมกับครั้งหนึ่งขององค์พระหระ (พระสิวะ) และพระคูหะ (สกันทะ หรือขันธกุมาร โอรสของพระสิวะ) และการกล่าวถึงรายพระนามของ กษัตริย์แห่งศรีจานาสะที่ได้สืบสันตติวงศ์ปกครองดินแดนแห่งจานาสะปุระ พระองค์แรกที่ทรงพระนามว่า “ภคทัตต์” ลำดับต่อมากล่าวถึงกษัตริย์องค์ที่ทรงสืบต่อพระนามว่า “ศรีสุนทร ปรากรม” และมีราชโอรสสืบต่อในลำดับที่สามคือ “ศรีสุนทรธรรมัน” มีโอรสของพระองค์สืบต่อในลำดับที่สี่ทรงพระนามว่า “ศรีนรปติสิงหธรรมัน” เป็นต้น (จารึกในประเทศไทย เล่ม 3, 2529, หน้า 48-49) โดยความแตกต่างของจารึกหลักนี้ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับราชวงศ์ของกษัตริย์ศรีจานาสะมากขึ้น เกี่ยวกับศูนย์กลางของอาณาจักรศรีจานาสะนี้ นักโบราณคดียังลงความเห็นว่า ที่ตั้งศูนย์กลางการปกครองน่าจะอยู่ที่ราบสูงโคราชมากกว่าบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แต่อาณาจักรจะครอบคลุมมาถึงภาคกลางก็ได้ ซึ่งศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ให้ความเห็นไว้ว่า “ใน พ.ศ. 1480 คือราว 300 ปีภายหลังศิลาจารึกมอญที่ค้นพบที่เมืองลพบุรี (คือจารึกเสาแปดเหลี่ยมที่ศาลสูง จังหวัดลพบุรี) และราว 100 ปีก่อนศิลาจารึกเขมร (พ.ศ. 1565-1568) ในนามของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 แห่งเมืองพระนครของเขมรโบราณในประเทศกัมพูชา ดินแดนในแถบกรุงศรีอยุธยาได้ตกเป็นของเขมร และลักษณะเขมรก็ได้เข้ามาแทนที่บางส่วนแล้ว เป็นการนำร่องในการที่พระราชแห่งเมืองพระนครแห่งอาณาจักรกัมพูชาจะได้รวบรวมอาณาจักรในเวลาต่อมา” (ธวัช ปุณโณทก, ม.ป.ป. ข, หน้า 23-27)

นอกจากนี้ที่เมืองเสมายังมีการค้นพบศิลาชื่อจารึกเมืองเสมา พบที่โบราณสถานหมายเลข 2 หรือโบราณสถานบ่ออีคา ภายในเมืองโบราณเสมา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2526 ซึ่งรายละเอียดที่ปรากฏตามศิลาจารึกนี้มีช่วงเวลาห่างจากจารึกบ่ออีคาเพียง 34 ปี เป็นศิลาจารึก อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร ระบุศักราช พ.ศ. 1514 จารึกกล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 และสิ่งที่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของเขมรได้กระทำขึ้น ณ เมืองเสมาแห่งนี้ เนื้อหาของจารึกกล่าวสรรเสริญต่อองค์เทพเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์ทั้งสามพระองค์ (ตรีมูรติ) คือพระสิวะ หรืออิศวร พระวิษณุหรือพระนารายณ์ และพระพรหมณ์ และรวมถึงเทพชั้นรองที่เป็นเทพีหรือเทวดา คือพระนางเคารี และพระสรัสวดี และการกล่าวสรรเสริญองค์พระเจ้าชัยวรมันที่ 5 และการสืบสันตติวงศ์ โดยทรงเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ทรงสืบเชื้อสายมาจากจันทวงศ์ และการประกอบพระราชกรณียกิจต่าง ๆ แก่ไพร่ฟ้าประชาชน ที่เทียบได้กับการประกอบคุณความดีของเหล่า ทวยเทพต่าง ๆ ดังกล่าวอ้างแล้วข้างต้น (กรมศิลปากร, 2529 ค, หน้า 112-116)

ภาพที่ 2- 24 (ซ้ายบน) โบราณสถานดงเมืองเตย ตำบลสงเปือย อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร

ภาพที่ 2- 25 (ขวาบน) แผ่นผนังและส่วนฐาน โบราณสถานดงเมืองเตย ตำบลสงเปือย อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร

ภาพที่ 2- 26 (ซ้ายล่าง) สวดลายสลักอิฐ ส่วนท้องไม้ของฐาน โบราณสถานดงเมืองเตย ตำบลสงเปือย อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร

ภาพที่ 2- 27 (ขวาล่าง) ชั้นส่วนประดับสถาปัตยกรรม (ปราสาทจำลอง) โบราณสถานดงเมืองเตย ตำบลสงเปือย อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร

ศิลาจารึกที่กำหนดอายุได้ก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ไม่พบถึงมิติหรือความเกี่ยวข้องกับเรื่องราวทางฝ่ายอาณาจักรของอีสานโบราณ แต่เป็นการกล่าวถึงการประกอบกริยานุญทางพุทธศาสนา เช่น จารึกบ้านกู่จาน ตำบลกู่จาน อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต จารึกบนแผ่นหินทรงใบเสมา ขนาดกว้าง 97 ซม. มีข้อความ 8 บรรทัด (อ่านได้เพียง 6 บรรทัด) มีคำแปลดังนี้

บรรทัด 1-2

บรรทัด 3 ...ประดิษฐานพระพุทธรูปไว้ในสีมา ที่กำหนดแล้ว...

บรรทัด 4 ...อื่น....

บรรทัด 5 ...ที่ภิกษุสงฆ์แล้วด้วยศรัทธา...

บรรทัด 6 ...ผู้มีศรัทธาร่วมกัน ได้ถวายจิ๋ว...

บรรทัด 7 ...ชาวเมืองจะดำเนินไปสู่สภามรรณอันประเสริฐ...

บรรทัด 8 ...ท่านผู้ถึงพระโพธิญาณ ได้กล่าวสรรเสริญพระพุทธรูปแล้ว...

(ชะเอม แก้วคล้าย, 2542, หน้า 89-93)

จารึกสถาปนาสีมา พบที่อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดอุบลราชธานี เป็นจารึกบนแท่งหินขนาด ใหญ่ทรงกลมยาว มีจารึก 1 ด้าน 2 บรรทัด อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 เป็นอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีคำอ่านแปลว่า “พระเถระรูปใดเป็นผู้มอบพรหมณ์เป็นคันบูชาแล้ว พระเถระรูปนั้น พร้อมด้วยพระภิกษุทั้งหลาย ได้สถาปนาสีมานี้ให้เป็นสีมา สีมานี้อันสงฆ์สมมติแล้วได้สำเร็จ ก็ได้มี ในวันขึ้น 10 ค่ำ เดือน 5 แห่งวิษุภกฤต (เวลาอันเป็นมงคล) ในปีแห่งความสดใส...” (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 280-283)

จารึกวัด โนนศิลา พบที่บ้านโนนศิลา อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น (พบจารึกบนใบ เสาไม้ทั้งสิ้นจำนวน 3 หลัก) โดยเป็นอักษรหลังปัลลวะภาษามอญ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ใบ เสาหลักหนึ่งซึ่งอาจารย์ อุไรศรี วรสระวิน (ผู้อ่าน/แปล) เรียกว่า จารึกวัด โนนศิลา 2 มีคำแปลว่า “...นี่คือการสร้างเสามา บุญของนันทะมหาบุตรทรงคณ (?) โกกรุง โกปมาช พรหม โกมาช เสมอนี่...” (อุไรศรี วรสระวิน, 2531, หน้า 507-509)

จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผา พระพิมพ์ธรรมจักรพบจากบริเวณโบราณสถานหมายเลข 9 และโบราณสถานหมายเลข 12 จากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอภักดีชุมพล จังหวัดกาฬสินธุ์ ขนาดกว้าง 8.5 ซม. สูง 12 ซม. ด้านหลังของพระพิมพ์พิมพ์นี้ มีจารึกภาษามอญสองบรรทัด ความว่า

เวา(อ) ก.ยาก ปิณฺณมย แปลว่า นี่พระปิณฺณมย (เจ้าบุญอุปัชฌาย์)

อาจารย์.ย คุณวิท.ยาต ” อาจารย์คุณวิทยา

อย่างไรก็ตาม ศาสตราจารย์วัชร ปุณฺณโกทก ผู้เชี่ยวชาญด้านอักษรและภาษาโบราณ ได้กล่าวสรุปเกี่ยวกับตัวอักษรที่ปรากฏในศิลาจารึกของภาคอีสานก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ว่าเป็น รูปแบบอักษรปัลลวะ แบบเดียวกับอักษรที่ค้นพบดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคแรก ๆ โดยเฉพาะจารึกบ่ออีเกา หลักที่ 118 และจารึกเสาหินขอนแก่น อำเภอปักธงชัย หลักที่ 121 และ 122 (แต่ศักราชในจารึกบ่ออีเกานั้นตรงกับ พ.ศ. 1411) ถ้าเราจะยึดรูปแบบตัวอักษรในการพิจารณาอายุ

สมัยแล้ว จะเห็นว่ามีอายุเก่ากว่าศักราชที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึก ฉะนั้นนักวิชาการจึงเห็นว่า “แม้จะมีศักราช (จารึกบ่ออึกา) ที่บ่งบอกพุทธศตวรรษที่ 15 แล้วก็ตาม ตัวอย่างเช่นนี้เป็นตัวอย่างที่หาได้ยาก และน่าสนใจเกี่ยวกับการพยายามรักษาลักษณะตัวอักษรโบราณ เช่น ตัว “น” มีรูปร่างแปลกออกไป คือมีหัวเข้าข้างใน มีลักษณะใหญ่มากจนบางครั้งทำให้ดูเป็นตัว “ด” ไป และกล่าวเพิ่มเติมว่าการรักษารูปแบบเก่าของตัวอักษรนี้แสดงให้เห็นว่า อาณาจักรศรีจนาสะก่อนข้างจะอยู่โดดเดี่ยวไม่ค่อยได้ติดต่อกับอาณาจักรใกล้เคียง รูปแบบของตัวอักษรจึงไม่ได้พัฒนาร่วมกับสังคมอื่น ๆ แต่กระนั้นก็ตามภาษาและเนื้อความในศิลาจารึกบางตอนแสดงให้เห็นว่าอิทธิพลของเขมรเริ่มเข้ามาบ้างแล้ว เช่น มีจารึกเป็นภาษาเขมรปะปนอยู่ถึง 5 บรรทัด และมีการกล่าวสรรเสริญพระอิศวร แต่โดยทั่วไปศิลาจารึกในสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ในภาคอีสานจะใช้ภาษาสันสกฤตเป็นพื้น (ธวัช ปุณ โณทก, ม.ป.ป., หน้า 23-27)

จารึกที่พบอยู่จำนวนเล็กน้อยในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน เช่น บริเวณเมืองฟ้าแดงยาง (อำเภอทมิฬไสย จ.กาฬสินธุ์) และจารึกหลังพระพิมพ์ดินเผา อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม รวมทั้งซากโบราณสถานเมืองจำปาศรี ตำบลกู่สันตรัตน์ อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมพุทธศาสนา และเป็นศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธ เช่น ใบเสมาหินทรายขนาดใหญ่หรือภาพแกะสลักเรื่องชาดก และพุทธประวัติบนใบเสมาเหล่านั้น แต่ในบริเวณที่กล่าวถึงนี้พบศิลาจารึกน้อยจึงไม่สามารถประมวลเป็นเรื่องราวได้มากนัก แต่กระนั้นก็ตาม นักโบราณคดีเชื่อว่าอิทธิพลของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในวัฒนธรรมเจนละยังแผ่เข้ามาไม่ถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำชี ก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งอาจจะเป็นเมืองอิสระ เช่นเดียวกับอาณาจักรศรีจนาสะดังกล่าวแล้วก็ได้ และหรืออาจจะเป็นชุมชนแบบสังคมหมู่บ้านเกษตรกรรมที่ไม่ใหญ่นักและเป็นพุทธศาสนิกชน ลักษณะชุมชนพุทธศาสนาได้แพร่กระจายตาลุ่มแม่น้ำชีจนถึงจังหวัดชัยภูมิ ซึ่งมีวัฒนธรรมร่วมกัน (ธวัช ปุณ โณทก, ม.ป.ป., หน้า 23-27)

2. รัฐ หรืออาณาจักรยุคแรกเริ่มในภาคอีสาน

อาณาจักรเจนละ และอาณาจักรฟูนัน

ประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเจนละ* ซึ่งเป็นอาณาจักรเขมรโบราณ หรือเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครนั้น มีความสัมพันธ์ทางพื้นที่และเวลาร่วมกันกับบ้านเมืองในแถบอีสานบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชีตอนปลาย แถบจังหวัดอุบลราชธานี และจังหวัดยโสธร โดยเริ่มจากการมีหน่วยทาง

* คำว่า “เจนละ” ซึ่งชาวจีนใช้เรียกอาณาจักรกัมพูชาโบราณนั้น ยังไม่อาจทราบความหมายได้อย่างแน่ชัด ซึ่งไม่เคยค้นพบคำในภาษาสันสกฤตหรือภาษาเขมรที่ตรงกับการออกเสียงคำนี้ในสมัยโบราณว่า “เซียนลาป (t’sien-lap)” เลย แต่เราก็อาจกล่าวได้ว่า ศูนย์กลางของอาณาจักรเจนละคงตั้งอยู่เมืองจำปาศักดิ์ตอนกลางของแม่น้ำโขง และในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 11 ดินแดนแห่งนี้ก็ยังคงอยู่ภายใต้การครอบครองของอาณาจักรจัมปาเพราะเหตุว่าได้ค้นพบศิลาจารึกภาษาสันสกฤตของพระเจ้าเทวานันกะ พระราชาแห่งอาณาจักรจัมปาซึ่งจดหมายเหตุจีนเรียกว่าฟันเจนเฉง (Fan Chen-ch’eng) (ธิดา สารยา, 2537)

การเมืองย่อย ๆ เป็นชุมชนบ้านเมืองเกิดขึ้นในหลายอาณาบริเวณ ครอบคลุมพื้นที่ในวงกว้างตั้งแต่ตอนปลายของกลุ่มแม่น้ำมูล-ชี (เจนละบก) ตลอดลงมาทางใต้ของเทือกเขาพนมดงรัก ในบริเวณทะเลสาบใหญ่ของกัมพูชา มาสัมพันธ์กับพื้นที่แถบอำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว ทางภาคตะวันออกของประเทศไทย (เจนละน้ำ) (ธิดา สาระยา, 2537, หน้า 255-258)

ข้อมูลด้านเอกสารระบุว่าพระเจ้ารุทรวรมันแห่งราชอาณาจักรฟูนันได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนเป็นครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. 1082 และจดหมายเหตุจีนฉบับใหม่สมัยราชวงศ์ถังก็ยังคงกล่าวถึงคณะทูตของอาณาจักรฟูนันอีก ระหว่าง พ.ศ. 1150 – 1200 โดยได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงในอาณาจักรฟูนัน ที่ “พระราชา (แห่งราชอาณาจักรฟูนัน) ได้ทรงตั้งราชธานีที่เมือง มู (T'e-mu) ไม่นานอาณาจักรเจนละก็สามารถเข้ายึดครองเมืองนี้ไว้ได้ และนั่นเป็นเหตุผลที่ทำให้พระองค์ต้องย้ายเมืองอพยพลงไปทางใต้คือเมืองนาฟูนา (Na-fu-na)” (ธิดา สาระยา, 2537, หน้า 255-258)

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซุ่ย (พ.ศ. 1132 - 1161) เป็นเอกสารเก่าแก่ที่สุด ที่ได้กล่าวถึงอาณาจักรเจนละ โดยกล่าวว่า “อาณาจักรเจนละตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของอาณาจักรลินยี่ (จัมปา) อาณาจักรนี้แต่เดิมเป็นประเทศราช ขึ้นต่ออาณาจักรฟูนัน...ราชวงศ์ของพระราชาใช้คำว่า ฉาลิ (Ch'a-li ที่อาจจะมีความหมายถึงกษัตริย์) พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า เชโตซุนา (She-to-ssu-na หรือจิตรเสน) บรรพบุรุษของพระองค์ได้ขยายขอบเขตอำนาจของอาณาจักรออกไป พระองค์ได้เข้ารุกรานและปราบปรามอาณาจักรฟูนัน

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซุ่ย ที่ให้ข้อความเกี่ยวกับอาณาจักรเจนละก่อน พ.ศ. 1132 คือก่อนที่อาณาจักรเจนละจะเข้าปราบปรามอาณาจักรฟูนัน ได้อย่างสมบูรณ์ และก่อนที่อาณาจักรเจนละจะย้ายราชธานีของตนลงมาทางทิศใต้ ได้กล่าวว่า “ใกล้เคียงราชธานี (ของอาณาจักรเจนละ) มีภูเขาซึ่งมีชื่อว่า หลิงเจียโปโป (Ling-chia-po-p'o) ซึ่งเป็นชื่อของภูเขาอันเป็นสถานที่ตั้งของศาสนสถานวัตถุที่ตั้งอยู่บริเวณเมืองจำปาศักดิ์ของส.ป.ป.ลาวในปัจจุบัน คำนี้อาจตรงกับคำนามในภาษาจีนว่า “หลิง” (Ling คือ ลิงเกียะ หรือ ลิงคบรรพต)” นามนี้เป็นนามของพระสิวะ หรือศิวลึงค์ ซึ่งพระเจ้าภัทรวรมันพระราชแห่งอาณาจักรจัมปาได้ทรงสร้างขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ 10 และอาณาจักรเจนละอาจเลือกใช้ชื่อนี้เพื่อแสดงถึงชัยชนะที่ตนมีต่ออาณาจักรจัมปาได้ (ธิดา สาระยา, 2537, หน้า 265)

ในอาณาบริเวณนี้ชุมชนบ้านเมืองเก่าแก่ที่สามารถขยายอำนาจทางการเมืองได้กว้างขวางระยะเริ่มแรกมีจุดเริ่มต้นทางเหนือของปลายลำน้ำชี อันมีกลุ่มเมืองสังขปุระของเจ้าพื้นเมืองตระกูลเสนะเป็นสำคัญ

กษัตริย์สำคัญของสายสกุลที่แผ่อำนาจทางการเมืองด้วยการรบคือเจ้าชายจิตรเสนหรือกษัตริย์มเหศวรมัน ทำการปราบปรามมีชัยเหนือชาวพื้นเมืองทั่วไป ซึ่งในจารีกรวมเรียกว่า

ชาวพื้นเมืองนี้ว่ากัมพู การแผ่อำนาจของเจ้าชายจิตรเสนด้วยการรบ มีหลักฐานเห็นได้เด่นชัดจาก โบราณสถานโบราณวัตถุ โดยเฉพาะชิ้นส่วนทับหลังประดับสถาปัตยกรรม ว่าพระองค์ได้ขยาย ดินแดนลงมาทางใต้เข้าสู่พื้นที่แถบรัฐประเทศในปัจจุบัน เพื่อเป็นการหาทางออกสู่ทะเลทางด้าน จันทบุรี (ธิดา สาระยา, 2537)

ซึ่งการขยายตัวลงทางใต้ทำให้ได้ปะทะสังสรรค์กับกลุ่มคนที่มีความเจริญและติดต่อกับ โลกภายนอก คือ พวกเขมรอันเป็นชนพื้นเมืองเดิมที่รับอารยธรรมทางศาสนาและภาษาสันสกฤต จากอินเดียในระยะเริ่มแรก

ภายหลังรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองปรากฏโดดเด่น ชัดเจนอยู่ในเขตกัมพูชา ตั้งแต่เมื่อครั้งพระเจ้าชัยวรมันที่ 1 เริ่มรวมบ้านเมืองและผู้คนในแถบ ทะเลสาบใหญ่ อันมีกวประหรือเมืองสมโบร์ไพรกุกเป็นเมืองสำคัญในย่านนี้ และจีนเริ่มรับรู้ว่ อาณาบริเวณของอาณาจักรเจนละนั้นอยู่แถบประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน ใกล้ทะเลสาบใหญ่ที่ถือว่าเป็น ศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่สำคัญ

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเจนละจึงครอบคลุมศูนย์อำนาจทางการเมืองที่ เกิดขึ้นในระยะใกล้เคียงกัน 3 แห่งด้วยกันคือ อุบลราชธานี อรัญประเทศ และทะเลสาบเขมร แต่ การเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อขยายอำนาจด้วยกำลังรบนั้นเริ่มต้นจากชุมชนที่ปรากฏหลักฐานเก่า ที่สุดอยู่ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี ทั้งศิลาจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต และชิ้นส่วนประดับ สถาปัตยกรรม คือทับหลังในศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุก ซึ่งทั้งสองส่วนกำหนดอายุไว้ในสมัยก่อน เมืองพระนครของเขมร (ธิดา สาระยา, 2537)

การขยายอำนาจทางการเมืองดังกล่าวสวนทางกับการแพร่กระจายของศิลปวัฒนธรรมที่ ได้รับอิทธิพลอินเดีย จาก รวมทั้งคติความเชื่อซึ่งแพร่จากบริเวณใกล้ฝั่งทะเลเข้ามาสู่ภูมิภาคส่วนใน และจากบริเวณที่เป็นศูนย์กลางคมนาคมสำคัญ เช่น เขตวัดภู แขวงเมืองจำปาสัก ใน ส.ป.ป. ลาว (ธิดา สาระยา, 2537)

การแพร่ของศิลปวัฒนธรรมได้ก่อให้เกิดบูรณาการในหมู่ชาวพื้นเมืองซึ่งเรียกตัวเองว่า ชาวกัมพู โดยมีภาษาเขมร และสถาปนาพื้นฐานของอารยธรรมเขมรในนาม “เจนละ” ซึ่งมีความหมายครอบคลุมทั้งวัฒนธรรมและหน่วยทางการเมือง ที่ค่อย ๆ วิวัฒนาการไปสู่การสร้าง อำนาจรวมศูนย์ จนเป็นอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร (ธิดา สาระยา, 2537, หน้า 270)

ขณะเดียวกันศิลปวัฒนธรรมแบบเจนละก็แพร่กระจายและมีวิวัฒนาการเป็นลำดับ ก่อให้เกิดการผสมผสานทางศิลปวัฒนธรรมในหมู่พวกชาวกัมพูโดยทั่วไป แม้ว่าอำนาจทางการเมืองจะกระจายอยู่ตามหน่วยทางการเมืองย่อย ๆ ของเจ้าพื้นเมืองต่าง ๆ ก็ตาม การแพร่กระจายของ ศิลปวัฒนธรรมแบบเจนละนั้นควบคู่ไปกับการบูชาพระศิวะและ โคนนทิต่างจากการเคารพ

พระวิษณุตามที่ปรากฏในจารึกจากปราสาทเขาน้อย ชี้ให้เห็นถึงการประสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม ความเชื่อที่เกิดขึ้นเป็นอย่างดี และเป็นกระบวนการที่นำไปสู่การวางรากฐานของอารยธรรมเขมรในที่สุด (ธิดา สาระยา, 2537, หน้า 274)

ธิดา สาระยา (2537, หน้า 277) ได้กล่าวสรุปในเบื้องต้นว่า ประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเจนละคือ เขมร โบราณหรือเขมรก่อนเมืองพระนคร ซึ่งเริ่มจากการมีหน่วยทางการเมืองย่อย ๆ เป็นชุมชนบ้านเมืองเกิดขึ้นในหลายอาณาบริเวณ ครอบคลุมวงกว้างตั้งแต่พื้นที่ภาคอีสาน ตลอดลงมาทางใต้ของเทือกเขาพนมดงเร็กบริเวณทะเลสาบใหญ่ของกัมพูชา มาสัมพันธ์กับพื้นที่แถบเขตอบอุ่นประเทศตลอดจนจีนทิวทางภาคตะวันออกของประเทศไทย

ในอาณาบริเวณนี้ชุมชนบ้านเมืองเก่าแก่ที่สามารถขยายอำนาจทางการเมืองได้กว้างขวางระยะเริ่มแรกมีจุดเริ่มต้นจากทางเหนือของลำน้ำชี ในแถบจังหวัดอุบลราชธานีและยโสธร อันมีกลุ่มเมืองสังขบุรีของกษัตริย์พื้นเมืองตระกูลเสนะเป็นสำคัญ (ธิดา สาระยา, 2537, หน้า 278)